

~~2872~~

*Наші справи,
№ 10.*

Сергій Єфремов.

Фатальний вузол.

2872

Відбиток з „Ради“.

КИЇВ.—1910.

З Друкарні 1-ої Київ. Друк. Співки. Трьохсв. 5.

Наші справи,
№ 10.

СЕРГІЙ ЄФРЕМОВ.

Фатальний вузол.

Львів. Л. АН. УРСР

15/2-4u/5-3

— Відбиток з „Ради“. —

КИЇВ,
Друкарня 1-ої Київськ. Друк. Спідки. Трьохсв. 5
1910.

I.

Читачі певне вже знають „Історію мого сучасника“ д. Короленка, а як що досі не знають, то нехай швидче її перечитають: жалувати і нарікати не будуть. В цих автобіографічних записках сучасного визначного письменника російського, або—як скромно зазначає автор у передмові—„Історії мого сучасника, чоловіка, відомого мені ближче всіх інших людей мого часу“, не тільки автобіографію д. Короленка знайде читач. Звичайно, вже й сама біографія не аби-якої людини дуже буває цікава, стаючи часто тим фокусом, що збирає в собі проміння інтелектуального життя, розкиданого навкруги себе визначною людиною. Але, знов кажу, не тільки цим цікаві автобіографічні записки д. Короленка. То правда—ми знайдемо тут широкую картину, змальовану рукою справжнього художника з природною йому рисою лагідного, сердечного освітлення. М'якими тонами та ясними фарбами накидано

цілу галерею типів „доброго старого времени“ і заразóm тієї переступної доби, коли згадані типи перед новими подіями—отим фатальним „щ сь буде —опинились немов риба на березі. І дитячі літа автора та його перші вражіння, і соковиті постаті з кріпацького побуту, і своєрідне товариство передреформеного дрібного чиновництва, і події польського повстання, і типи педагогів того часу, і мизерне життя глухого провінціального багна й внакшні зародки якогось нового життя, подув свіжішого вітра—все це майстерно виступає в споминах д. Короленка і, дочитуючи останню сторінку, одного тільки жалуеш—що книжку дочитано. І це не вважаючи на всю архітектоничну простоту й безпретенсійність оцих нехитрих записок. Одно слово, спомини д. Короленка дадуть читачеві справжню високу втіху, як і кожен утвір великої художественної вартости, повний тієї справжньої краси, за якою даремне бігають та шукають жерці галасливої нової вмілости.

Дивна річ—ота краса. Вона ніяк у руки не дається тим, хто не перестає кричати про неї, і легко, без усякої майже напруги, плине до того, хто найменше про неї говорить, але має од природи якийсь таємний дареднатись з нею. Вона тікає од працювито-

го, дбайливого тупиці—Сальєрі й оповиває голову „гуляки празднаго“—Моцарта. Можна, звичайно, обурюватись,

Когда священный даръ,
 Когда безсмертный геній—не въ награду
 Любви горящей. самоотверженья,
 Трудовъ, усердія, моленій посланъ,
 А озаряетъ голову безумца,
 Гуляки празднаго—

але нічого з цим не зробиш. Такий уже вибагливий закон природи, і вся музична алгебра та анатомія Сальєрі не варта одного натхненного акорда Моцартового.

Не шукає краси, не говорить про неї д. Короленко, один з найбільших художників сучасного письменства російського,—вона сама приходить до його. В творах Короленкових благородна простота і зграбність форми гармонично еднаються з благородством та ясністю думки і в сумі дають вищий прояв тієї чистої краси та ясної, на якій спочиваєш душею після всяких істеричних криків, незграбних вивертів та грубого підроблювання та піддобрювання до краси у наших доморослих адептів її.

Але не артистична сторона цікавить мене в „Історії мого сучасника“ і не задля втіхи я рекомендував би її українському читачеві. Теж і того мало, що молоді літа авто-

ра (а про них поки що тільки й мова в книжці) пройшла на Україні, і його типи—це артистичний малюнок з недавньої історії близького нам громадського життя. Втіха втіхою і добре, що ми її зазнаємо, але книжка д. Короленка дасть нам більше—до втіхи й деяку науку приточить. Спомини його коли не виясняють цілком—цього, певна річ, і не міг автор зробити—то кидадають то тут, то там ясні пасма світла на наше специфічно-українське лихоліття, і це робить його книжку—незалежно від поглядів, симпатій та висновків самого автора—коштовним матеріалом для нас, живим документом із нашої недавньої історії. І не зовсім вавить історії, бо чимало аналогічного знайдемо ми і в сучасному нашому житті, надто в сфері національних і літературних стосунків. Ми можемо не приймати висновків автора, не згожуватися з його думками, але на факти звернути увагу мусимо.

Я не заходитиму здалека до найцікавішого, як мені здається, питання, яке впливає з споминів д. Короленка і яке—принаймні перед мене стояло весь час, коли я читав „Історію мого сучасника“. Я поставлю його зразу ж таки і руба: чому д. Короленко не зробився українським письменником—ось що невід-

ступно сверлювало мені мозок, поки очі перебігали по рядках його книжки. Коли я це питання становлю, то, значить, маю деяку претензію на його й відповісти: значить, були у д. Короленка шанси вийти свідомим діячем на українську арену, або—краще сказавши—лишитись на тому ґрунті, з якого він органічно віріс і якого виразні сліди заховав і в своїй літературній діяльності, як знаємо, не українській. Проте оцію, скажу так, персональною постановкою питання я не хсчу ні себе обмежувати, ні читачів. Адже не забуваймо того, що д. Короленко, як сам зазначив у передмові до своїх споминів, і не збирався „дать собственный портрет“. Як і всякий талановитий художник, він хотів змалювати, і таки дійсне змалював, типову фігуру „человѣка, извѣстнаго мнѣ (авторові тоб-то) ближе всѣхъ остальныхъ людей моего времени“ (стор. 2),—через це спомини д. Короленка набірають ще більшої вартости. Коли ми зважатимемо тільки на типові ознаки героя споминів і, одкинувши всі особисті риси, братимемо його за авторового „сучасника“, то поставлене питання доведеться поширити й на всю ту громадську групу, з якої вийшов герой. Отже цікаве нам питання стане тоді в новій—ширшій і тим зручнішій

формі: чому той „сучасник“, навіть маючи певні шанси лишитись на рідному ґрунті, все ж таки брався чужими стежками, одриваючись од своїх і кидаючи їх—часто на те тільки, щоб, як небіжчик Мачтет, проблукавши цілий вік свій манівцями на чужині, вернутись під кінець життя виснаженим і знесиленим назад, щоб хоч натружені кістки покласти в рідну землю? Чому такою трагічною фігурою—народовця без народу—стоїть перед нами інтелігент-українець тих часів? Чому, нарешті, й досі ніяк не можемо ми збутись сумної спадщини тих часів, маючи перед очима образ усім нам добре відомих людей, що шукають абстрактного народу тоді, коли тут же, під боком у їх, розляглося й плещеться, хвилюючи, ціле море конкретного народнього життя з своєю фізіономією, оригінальною мовою, цікавим світоглядом та могучими рухами й нахилом до розвитку і поступу? Чому це так?.. Питання ці часто не дають українцеві нашого часу заснути, коли посядуть йому голову...

Щоб знайти на них відповідь, треба нам вернутись до „сучасника“, якого постать змалював нам д. Короленко в своїх споминах.

Дитячі його літа повні були тих вражіннів, які не один із нас може згадати й з власного свого життя.

Батько—українець, зрусійий на державній службі; мати—полька. Ще прадід героя споминів був полковим писарем у козацькому війську, а вже дід, як і батько, правив за російського чиновника—риса, характерна для всіх майже інтелігентських родів на нашій Україні. Національне життя кругом було мішане і виявлялось аж трьома впливами: офіційної російщини, більш інтимної і через це дужчої польськості та цілком стихійної українщини. Різнобарвні впливи ці спліталися та перехрещувались і спершу, за спокійного звичайного життя, мирно держались гурту, не входячи в конфлікти, так що герой споминів разом засвоє, напр., польських та слав'янсько-українських молитов; переймається „историческимъ прошлымъ Польши, родины моеї матери, своеобразнымъ крѣпкимъ и по своему красивымъ“, і разом же увиходить у чудовий світ українських народніх казок та фантастичних оповіданнів, слухаючи їх з уст челяді. Спершу найменш живим і навіть антипатичним був російський вплив, що доходив до хлопця в сухих казенних формах черстої офіційности. Найменш, скажутако, оформленим був вплив український, ідучи од нижчого гурту людей, позбавлених тоді всяких ознак культурного життя й соціально поставле-

них у самому низу громадської піраміди. Найдужчий,—як і треба було сподіватись, беручи на увагу, що це діялось в 50-роках минулого віку на правобережній Україні — був польський вплив. То була сфера повсякчасних зносин з околицьним світом, сфера інтимного родинного життя, нарешті сфера культури—письменства і театру. Першою книжкою, що зробила велике вражіння на героя споминів була „Tomek Sandomierzak“ Корженьовського; перших театральних вражіннів зазнав хлопець од польської ж таки історичної пієси часів Сигизмунда III. І ці вражіння дуже личили і до пари були всьому околицьньому життю з такими характерними постатями, як старий Коляновський, Рихлінський та інші. І „если бы,—пише д. Короленко, —въ это время кто-нибудь вскрылъ мою дѣтскую душу, чтобы опредѣлить по ней признаки національности, то, вѣроятно, онъ рѣшилъ бы, что я—зародышъ польскаго шляхтича восемнадцатаго вѣка, гражданинъ романтической старой Польши, съ ея беззавѣтнымъ своеволиемъ, храбростью, приключеніями, блескомъ, звономъ чашъ и сабель. И, пожалуй, онъ былъ бы правъ“. Театр найдужче був спричинився до того, що „романтическое чувство прошлаго уже загнѣздилося

въ моей душѣ, нарядившись въ костюмы старой Польши“ (стор. 138—139).

Але... все таки то було минуле. Прийшло сучасне і всією вагою своєю налягло на слабі плечі малого хлопця. Прийшло воно насамперед у формі „обрусенія“ з усіма його характерними прикметами.

Приблизительно въ 1860 году,—оповідає д. Короленко,—отець однажды вернулся со службы серьезный и озабоченый. Переговоривъ о чѣмъ-то съ матерью, онъ затѣмъ собралъ насъ и сказалъ:

— Слушайте, дѣти. Вы русскіе и съ этого дня должны говорить по русски.

Послѣ этого впервые въ нашей „ополяченной“ семьѣ зазвучала обиходная русская рѣчь. Мы приняли эту реформу довольно беззаботно, пожалуй даже съ удовольствіемъ, —это вводило къ намъ нѣчто новое, — но причины, вызвавшія ее, оставались намъ чужды (стор. 139).

Причиною було польське повстання і та оргія обрусительних заходів, що з його мала свій початок, а кінець... кінець її ще тільки мріється в майбутності... „Обрусеніє“ ще раз блиснуло тоді було перед очима хлопця в образі гарного ефектного жандарма, який „одинаково не одобрять“ і Мазепу, і Жолкевського; пронеслося ще потім заливою тієї специфічної російської, вибачте на слові, „літератури“, яку репрезентовано обов'язковим для передплати чиновникам

„Вѣстникомъ Юго-Западной и Западной Россіи“ Говорського. „Понятно, что эта литература нисколько не захватывала и не убѣждала“ (стор. 159), —додає д. Короленко, розповівши про той „осадокъ безвкусицы и сознательной лжи“, який вона по собі лишала. Ще менше, певна річ, могла захопити хоч гарна, та лиховістна постань згаданого жандармського офіцера...

Як бачимо, обрусеніє не збудило національної проблеми в душі у хлопця,—воно було чисто позверховим та формальним і не сягало в глиб. Російський вплив не дав тоді нічого цікавого та принадного, а український і зовсім про себе не нагадував. Але незабаром питання—хто я?—стало перед хлопцем у дуже гострій, можна сказати, прикрій формі. Поставило його так те ж саме польське повстання.

Атмосфера робилась все більш напруженою, ходили всякі тривожні поголоски: „щось буде“, починалися якісь незрозумілі події. Вони спершу одбилися в дитячій душі образом якоїсь чудної боротьби між батьковими та материними родичами. Батькові родичі були віби дужчі й одібрали у материних їхню „отчизну“ з королями, якоюсь невідомою волею, школами, — мати плакала з жалю та досади... Потім

почалися вже реальніші і показніші події, як труси й арешти... „Все это усиливало общее возбуждение и, конечно, отражалось даже на дѣтскихъ душахъ... А такъ какъ я тогда небылъ ни русскимъ, ни полякомъ или, вѣрнѣе, былъ и тѣмъ, и другимъ, то отраженія этихъ волненій неслись надъ моею душою, какъ тѣни безформенныхъ облаковъ, гонимыхъ бурнымъ вѣтромъ“ (стор. 145). Одно слово, творилось кругомъ чудне щось і незрозуміле. Але такъ тягтись довго не могло і з безформеннихъ клаптів та обривків од усякихъ вражіннів почало незабаромъ вирисовуватися щось з певнішою формою.

По один бік стояли—близькі, симпатичні люде, принадна романтика, сфера інтимного життя, цікаві демонстрації. По другий—груба сила з такими заходами, як арешт хреста при поліції, повсякчасні труси й арешти людей, нарешті кари на смерть. „Въ жизни, — розюмує свої тодішні вражіння д. Короленко, — на одной сторонѣ стояла возвышенная драма въ семьѣ Рыхлинскихъ и казнь Стройновскаго, на другой—красивая фигура затынутаго въ мундиръ жандарма“. Вагання в дитячій душі не довго точилось. „Я думаю поэтому,—пише д. Короленко,—что если бы кто-нибудь сумѣлъ вскрыть мою душу, то и въ

этомъ періодѣ моей жизни онъ бы навѣрное нашелъ, что наибольшимъ удѣльнымъ вѣсомъ обладали въ ней тѣ чувства, мысли, впечатлѣнія, какія она получила отъ языка, литературы и вообще культурныхъ вліяній родныхъ моей матери“ (стор. 159).

Проте питання ще не було порішене до краю. Сумніви й непевність осталися і незабаром душа малого хлопця стає місцем „маленькой драмы“, а центром її було все те ж важке і навіть „неразрѣшимое“, мовляв автор, питання: „кто же я на самомъ дѣлѣ?“

Основу до тієї драми дало знов же таки польське повстання. Як знаємо, виховання та родинні зв'язки й товариська приязнь зробили були з хлопця „зародышъ польскаго шляхтича“. Офіційальні впливи тягли його до „русскаго“ табору. Поки не було виразного ворогування між тими двома таборами, обидва впливи стояли собі поруч у дитячому серці й не вносили до його ніякого дисонансу. Хлопець, напр., найдужче стоваришував був і заприятнився з поляком Кучальським і „то, что онъ былъ полякъ, а я русскій, не вносило ни малѣйшей тѣни въ завязывающуюся между нами дѣтскую дружбу“ (стор.

160). Але полії, що прийшли за повстанням, розбили і цю приязнь дитячу, і взагалі всю рівновагу в душі у малого хлопця і скаламутили тиху, спокійну атмосферу, серед якої жив він до того. Виявилося, що вчорашні приятелі сьогодні повинні бути чомусь ворогами, а люде, які одно одному ніколи ніякого лиха не заподіяли й навіть у думці не мали його робити—повинні одно одного ненавидіти. Раптом, непомітно немов завалилась була земля під ногами й виросла страшна безодня, а на обох краях її стали навпроти тільки що близькі, а тепер без краю чужі, далекі й вороже настроєні люде, що лихим духом одні на одних дихали... „Ти—москаль“,—сказав хлопцеві Кучальський, коли той підійшов до його по давньому щиро й по-приятельському, і цим словом зробив йому „рану в душі“, тим болячішу, чим менше доходила до свідомости причина ворожнечі та її неминучість за данних обставин. Дитяче серце боляче стиснулось од того незрозумілого відчуження й образи, але все-таки приняло й заховало їх, хоча й не міг тоді хлопець „изгнать изъ души ноющее и щемящее ощущение утраты чего-то дорогого, близкого, нужного моему дѣтскому сердцу“ (стор. 163).

І от саме в той мент, коли дитячу

душу посіла перша може на віку серйозна драма, сталася нова пригода: „пришла,—як каже д. Короленко,— третья національність и въ свою очередь предъявила на меня свое право“ (стор. 163). Буткевич, новий учитель з тієї школи, де тоді саме вчився хлопець, почав йому доводити, що він „не москаль, а козацький внукъ и правнукъ, вольного козацького роду“, став давати йому українські книжки для національного освідомлення. Власне д. Короленко подає тільки про одну таку книжку відомости роблячи помилки і в заголовкові її, і в деяких деталях змісту,—правда, помилки невеликі. Мова мовиться про відоме оповідання „Січові гості—Чуприна та Чортоус“ покійного Куліша. Треба правду сказати, що гіршого вибору для української пропаганди молодий учитель не міг ізробити, і цілком натурально, що це слабеньке оповідання зовсім не зробило на хлопця того вражіння, якого сподівався Буткевич. Мова в оповіданні була про лейстрових, як каже д. Короленко (власне—„надвірних“), козаків та гайдамаків, але і ті, і другі хлопцеві були однаково невідомі з життя, боротьба між їми осталась незрозумілою, а мляве оповідання не могло зацікавити й захопити своєю красою та навести на питання. Так нічого з

українського прозелітизму й не вийшло тоді.

З усіх тих колізій лишився поки що в душі у хлопця якийсь клубок непорозуміннів, що його сам автор не міг тоді розплутати. Розплутує він його згодом. „Теперь“—кінчає д. Короленко розділ „Кто я?“—мнѣ кажется, что этотъ клубокъ былъ завязанъ тремя „націонализмами“, изъ которыхъ каждый заявлялъ право на владѣніе моею беззащитной душой, съ обязанностью кого-нибудь ненавидѣть и преслѣдовать“ (стор. 169). Так тепер розв'язує питання автор, дивлючись здалека на драму своїх дитячих часів. І велика єсть спокуса прийняти це пояснення,—таке бо воно просте і віби безпосередно й неминуче впливає з попереднього, але...

Мені здається, що воно занадто вже просте і через те, не вважаючи на свою ясність, нічого власне не поясняє; і ще мені здається, що не в „трьох націоналізмах“ був тут вузол, а в чомусь іншому. А вже для нашого питання—через віщо сучасник д. Короленка, виходячи навіть з демократичних засад, сахався свого природного ґрунту і найближчого демосу та йшов до чужого і дальшого—це пояснення й зовсім таки не годяще. Адже ж і російщина тоді ж таки стала

перед автором в образі найгіршого націоналізму, бо переможного та гнітючого, і вживлена була до того ж у непринадній фігурі жандарма та брехливих книжках „Вѣстника Юго-Западной и Западной Россіи“,—і протеросійський, а не який инший, письменник вийшов з д. Короленка... Чому ж нещасні Чуприна з Чортоусом справили на його такий одворотний вплив? І чи вже таки в українське слово не вкладався той протест проти націоналізмів „съ обязанности кого-нибудь ненавидѣть и преслѣдовать“, що ним переняті і твори самого д. Короленка, і діяльність його сучасників?

Щоб краще зміркувати ці питання й розплутати психологічний вузол, що ніби фатально у нас зрісся з питанням—„хто я?“—треба нам буде зробити екскурс до одного з давніших творів д. Короленка.

II.

Ви пам'ятаєте, певне, чудову історію „Слѣпного музыканта“, що так чарівно розказав д. Короленко ще на початку своєї літературної діяльності. На один епізод цієї історії я й хочу тепер звернути вашу увагу.

Сліпий син пані Попельської, що саме починав інстинктивно шукати найбільш доступної йому сфери життя і натурально знайшов її в згуках, почув якось теплого літнього вечора тиху та лагідну мелодію. То виграв на сопілці наймит Іохим, розважаючи тугу свою після однієї життєвої пригоди. Дослухаючись до мелодії і йдучи до неї, хлопець опинився на стайні і з того вечора кожного дня пропадав туди з панських горниць, жадібно вбіраючи в себе нову атмосферу тихих тужливих згуків та рідної мелодії. Пані Попельській оті музичні сеанси в стайні під керуванням „хлопа“ не до серця були; вона з заздрістю бачила, що хлопська мелодія захоплює її сина і в стайні розкриває перед ним цілий світ нових переживаннів, яких не мав він у розкішних світлицях, під крилом у матері. Треба було добрати способу проти хлопської отрути й знов повернути до себе сина, давши йому той самий світ згуків, що ним причарував був до себе сліпого хлопця Іохим.

З міста привезено дорогий віденський струмент. Певна себе, сідає пані Попельська за п'яніно, заздалегідь прочуваючи свою перемогу над нехитрою селянською сопілкою. Удари-

ла вона по клавишах, полилися звуки, але...

На этотъ разъ ея ожиданія были обмануты: вѣнскому инструменту оказалось не по силамъ бороться съ кускомъ украинской вербы. Правда, у вѣнскаго піанино были могучія средства: дорогое дерево, превосходныя струны, отличная работа вѣнскаго мастера, богатство обширнаго регистра. За то и у украинской дудки нашлись союзники, *такъ какъ она была у себя дома, среди родственной украинской природы.*

Прежде чѣмъ Іохимъ сръзалъ ее своимъ ножомъ и выжегъ ей сердце раскаленнымъ желѣзомъ, она качалась здѣсь, надъ знакомою мальчику родною рѣчкой, ее ласкало украинское солнце, которое согрѣвало и его, тотъ же обдавалъ ее украинскій вѣтеръ, пока зоркій глазъ украинца-дударя подмѣтилъ ее надъ размытою кручей. И теперь трудно было иностранному пришельцу бороться съ простою мѣстною дудкой, *потому что она явилась спящему мальчику въ тихій часъ дремоты, среди таинственного вечерняго шороха, подъ шелестъ засыпавшихъ буковъ, въ сопровожденіи всей родственной украинской природы.*

Да и пани Попельской далеко было до Іохима. Правда, ея тонкіе пальцы были и быстрѣе, и гибче; мелодія, кот рую она играла, сложнѣе и богаче... За то у Іохима было непосредственное музыкальное чувство, онъ любилъ и грустилъ и съ любовью своей и съ тоскою обращался къ родной природѣ. Его учила несложнымъ напѣвамъ эта природа, шумъ ея лѣса, тихій шепотъ степной травы, задумчивая, родная, старинная пѣсня, которую онъ слышалъ еще надъ своею дѣтскою колыбелью.

Да, трудно оказалось вѣнському інструменту побѣдити хохлацкую дудку („Слѣпой музыкантъ“, С.-П.-В. 1898. Стор. 44—45).

Одно слово, й після сеансу на дорогій „музиці“ хлопець опинився на стайні з Іохимом і знов з такою самою, як і перше, жадобою слухав „глуною свистѣлку“ Іохимову.

Доходячи причин своєї невдачі, мати догадалась незабаром, щò саме тягло сліпого до Іохима, і потайки стала сама вчитись у „хлопа“—вчитись рідної мелодії, переймаючись помалу її красою. З-під її пальців на п'яніно почали виходити незабаром уже не тріскучі, мудрі, але холодні й чужі „пієси“, а тихі пісні та українські тужливі думки. Бажання вернути до себе сина надало щирого їй почуття. І згодом вона знов розпочинає боротьбу з Іохимом, чудово у д. Короленка змальовану.

... По вечерамъ между барскимъ домомъ и Іохимовой конюшнею началось *странное состязаніе*. Изъ затѣннаго сарая съ нависшею соломенною стрѣхою тихо вылетали переливчатая трели дудки, а навстрѣчу имъ изъ открытыхъ оконъ усадьбы, сверкавшей сквозь листву буковъ отраженіемъ луннаго свѣта, неслись пѣвучіе, полные аккорды фортепіано (стор. 49).

Спершу ні Іохим, ні сліпий панич не зважали на цю музику і навіть з досадою одмахувались од неї, бо во-

на заважала їм тішитися з власної музики. Але потроху вони вслухувалися й почали і в „хитрій музиці“ знаходити щось собі рідне. Іохим перший промовив: „ото ж як гарно“... і взявши хлопця на руки, повіс його під вікна слухати, як грала пані. А вона чула, як заговкла її супротивниця-сопілка, і серце її грало і тремтіло з радощів.

Пані Попельська перемогла...

Я спинився на цьому епізоді, бо він, здається мені, дає надзвичайно цікаву і цінну паралель до того, що повинен був, певне, пережити і сам автор цього оповідання, і разом з ним тисячі інтелігентних українців, його „сучасників“, що виховувались у тій же самій атмосфері „странного состязанія“ між стайнею і панськими горницями, між сопілкою і панською „хитрою музикою“ — між стихійним українством, що обгортало їх навкруги усіма сторонами, і впливами чужого національного життя, що гострими клинцями врізувалося в ту стихію. „Странное состязаніє“ — чудна боротьба, дивовижна... І в цій дивовижності й лежить, мені здається, вузол нашого питання з усіма його проклятими рисами. Скільки ця протиприродня боротьба душ поцувала, скільки людей з корінням вирвала з рідної ниви, як часто перемагали чужі

впливи, а п'яніно в тій чи иншій формі забивало тиху сопілку!.. Дарма винуватити тут чи сопілку, чи п'яніно, — винні фатальні обставини, що ту боротьбу сплодили; винна божевільна історія наша, той сліпий безглуздий процес історичний, що поставив навпроти себе і збиває лобами любов до свого рідного і могутні чужі впливи з їх величезними культурними засобами та здобутками. Звичайно, не кожного разу, коли розпочиналася в людській душі ота безглузда боротьба—а її зазнав кожен із нас—кінчалась вона перемогою чужих впливів. Бувало, що й сопілка не подавалась,—інакше б до ноги перевелася вже українська інтелігенція. Але факт наочний стоїть перед нами: більшість культурних українців з роду таки пропадала на-віки для рідного краю, бо в їхньому житті безглузда боротьба кінчалася тим, що затихав цілком голос української сопілки. Культурне спустошення та здичавіння—ось які були наслідки тієї боротьби для цілого краю, але найперше і найдужче, звісно, вона одбивалась на долі свідомого українського руху.

Коріння боротьби лежить насамперед у тому, що з українства сила стихійна і до недавніх часів воно тільки такою силою й було. Цій силі найдужче

бракувало самосвідомости й тієї культурної познани, що така принадна буває звичайно для людей з вищими запитами до життя. Тоді як чужі впливи заходили до нас узброєні високою технікою, осяяні ясним світлом останнього слова науки і вмілости—що ми могли з свого боку виставити проти усього цього? Саме стихійне, не усвідомлене добре навіть у самих собі почування—той самий „шматок української верби“, що тихою та ніжною мелодією брелів у нашому письменстві, засудженому саме тоді на смерть Юзефовичевим законом і до решти знесиленому. Занадто мало цих засобів було, щоб кожного разу виходити переможцем у нерівній боротьбі, і нічого дивуватись, що так багато „сучасника“ того забувало перші свої вражіння, цуралось рідного краю й несло свою працю, свої сили й хист, свій мозок і кров на чужу ниву, віддавало їх на чужі для народу нашого справи. Це тяжко, це невимовно сумно, але це так натурально, що рука часто не підійметься кинути камінем на того або иншого „сучасника“. Адже людина звикла ходити найпростішим шляхом і по лінії „найменшого сопроотивлення“ і треба виключно щасливих обставин, щоб з тієї лінії звернути. А скільки людей не має ні сили, ні

жадного способу це зробити!... І тим більше, що—треба правду сказати—наш інтелігентний Іохим, який орудував у 60-ті роки тихою й неголосною українською сопілкою, часто як-раз і не мав бистрого ока Короленкового Іохима та його безпосереднього почування й робив своє діло так незручно, що сам же й наприкрювався чутливим людям, справляючи їх тим самим на згадану лінію—простісенько в чужий табір. Досить виразний приклад того, як це робилося, маємо між иншим і в споминах д. Короленка.

Третя національність, що заявила свої права на Короленкового „сучасника“, була, як знаємо, українська. Прийшла вона до хлопця в образі молодого вчителя Буткевича.

Это былъ,—оповідає д. Короленко,—молодой человекъ небольшого роста, съ очень живыми движеніями и ласково веселыми, черными глазами. Вся его фигура отличалась многими, непривычными для насъ особенностями.

Прежде всего обращали вниманіе длинные тонкіе усы, съ подусниками, отпущенные внизъ, по-к зацки. Волосы были острижены въ кружокъ. На немъ былъ синій казакинъ, разстегнутый на груди, гдѣ виднѣлась вышитая малороссійскимъ узоромъ рубашка, схваченная красной ленточкой. Широкие синіе шаровары были подъ казакиномъ опоясаны цвѣтнымъ поясомъ и вдѣты въ голенища лакированныхъ мягкихъ сапогъ. Войдя въ классную комнату, онъ ки-уль на ближайшую кровать, сивую смушковую шап-

ку; на одній изъ пуговиць его казакина болтався кисетъ изъ пузыря, затянутий тонкимъ цвѣтнимъ шнуркомъ (стор. 165—166).

Хто не пізнає в цьому схематично накиданому портреті старого знайомого, нашого попередника, українофіла 60—70-х років? Український рух, що почався на ґрунті насущних потреб народніх та реальних його інтересів, мав проте в своєму зародкові й де-що з романтичного милування славною старовиною та сучасним етнографізмом. І не міг не мати. Це неминучий етап кожного національного руху, бо скрізь і всюди в національних відродженнях велику силу мало серце, почування, як мають вони таку ж силу і в розвитку кожної окремої людини, — бо навіть тепер усі ми здебільшого через той етап переходимо. Але тепер ми переходимо його, скажу так, ембріонами, бо вже на перших стадіях розвитку захоплюють нас інші сторони українства—життя народне, що розгортається перед нами у-повні, на цілу свою широчінь та глибину усіма сторонами. Для наших же дідів та батьків, коли українство переживало свою молодість ранню, ці сторони доступні були тільки найдужчим окремим людям, що вміли широко дивитися на світ божий,—більшість же, рядові українофіли, з легенького позверхового українофільства починали,

на йому й кінчали. Старовина, поетичне минуле, могили високі, степ широкий, чудова пісня, гарна одежа, иноді—та й то не завжди—милосвучна мова—ото і все, що було в національному багажі звичайного українофіла тих часів, і на сторонне око якоюсь декоративністю відгонило від його. Правда, декоративність цього українства, що на неї тепер ми дивимось з легенькою іроничною усмішкою, була, як на свої часи, й актом де-якої громадянської сміливости. Нею українофіл кидав виклик цілком зденационалізованому громадянству і хоч як миб дивились на його, а якийсь Радюк із „Хмар“ здавався „чистим чоловіком“ не самому тільки авторові, а дійсно таким був на фоні Сухобрусів, Воздвиженських та інших. Це була ціла смуга в українському житті, що давно вже одійшла в минуле, але колись таки грала свою роль. Грала не можна сказати, щоб добре, бо позитивного тільки й мала, що не сформовану добре любов до рідного краю та отой протест проти денационалізації й нехтування народу; хибами ж своїми, насамперед штучністю та підкресленою позверховістю, негарно вражала людей, чутливих на всяку штучність. „Вся фігура нового учителя, — додає д. Короленко до портрету Буткевича — казалась

мнѣ, пожалуй, довольно привлекательной, даже интересной, но... какой то не настоящей. Онъ одѣвался такъ, какъ никто не одѣвался ни въ городѣ, ни въ деревнѣ. Тонкій казакинъ, кisetъ на шнуркѣ, люлька въ карманѣ широкихъ шароваръ, казацкіе подъусники—все это казалось не настоящимъ, не природнымъ и не непосредственнымъ, а „нарочнымъ“ и дѣланымъ. И говорилъ онъ не просто, какъ всѣ, а точно подчеркивалъ: вотъ видите, я говорю по украински. И мнѣ казалось, что если, по его требованію, я стану отвѣчать ему тоже на украинскомъ языкѣ (который я зналъ довольно плохо), то и это выйдетъ не настояще, а нарочно и потому „стыдно“ (стор. 166—167).

Українська сопілка, яку зустрів на життєвому шляху своєму наш автор, не з найкращого матеріалу, як бачимо, була зроблена, та й не в тямущих руках Іохимових опинилась. Отже й не диво, що іноді виходили з неї ще й просто таки хвальшиві згуки, які ще більше вражали хлопця.

Въ самомъ началѣ урока онъ (Буткевичъ) взялъ въ руки списокъ и сталъ громко читать фамиліи. Полякъ?—спрашивалъ онъ при этомъ.—Русскій?—Полякъ? Полякъ?—Наконецъ онъ прочелъ и мою фамилію.

— Русскій,—отвѣтилъ я.

Онъ вскинулъ на меня свои живые глазки и сказалъ:

— Врешешь.

Я очень сконфузился и не зналъ, что отвѣтить, а Буткевичъ послѣ урока подошелъ ко мнѣ, запустилъ руки въ мои волосы, шутя, откинулъ назадъ мою голову и сказалъ опять:

— Ты не москаль, а козацкій внукъ і правнукъ, вольнаго казацкаго роду... Понимаешь?

— По-ним ю...—отвѣтилъ я, хотя, признаться, въ то время понималъ очень мало и былъ только озадаченъ. Впрочемъ, слова „вольнаго казацкаго роду“ имѣли какое-то смутно-манящее значеніе.

— Вотъ погоди,—я принесу тебѣ книжечку—изъ нея ты поймешь еще больше,—сказалъ онъ въ заключеніе (стор. 164).

Книжечка, що приніс Буткевич, була, як ми вже знаємо — „Січові гості“. І знов треба сказати—трудно було вибрати менш відповідну, менш придатну для того, щоб повернути хлопця до українства. Я згадував уже, що на маленького читача не зробила вона ніякого вражіння, бо весь зміст її чужий був йому, а форма й зовсім слабенька. „Розказъ“ — резюмує д. Короленко тодішні свої вражіння,—велся отъ имени реестроваго казака, но я не былъ реестровымъ казакомъ и даже не зналъ, что это такое. Мораль состояла въ томъ, что гайдамаковъ не слѣдовало истреблять, а нужно было помогать имъ. Но и гайдамаковъ нигдѣ уже не было. Не было также и яркихъ картинъ и образовъ, захвативших мое вообра-

женіє въ польскомъ театрѣ. Былъ только довольно блѣдный розказъ о томъ, что гайдамаки пришли рѣзати пановъ, а паны, при помощи „лейстровыхъ“ вырѣзали гайдамаковъ... Розказчикъ отъ себя прибавлялъ, что гайдамаки поступали хорошо, а лейстровые плохо,—но для мене и тѣ, и другіє были одинаково чужды“ (стор. 165). Припустимо навіть, що д. Короленко не зовсімъ такъ переказує деякі дрібниці з „агітаційної“ книжки Буткевича,—це в данному разі ваги не має: грали ролю тут тільки вражіння, а вони, як бачимо, вийшли не на користь книжці, даючи разом досить прикру оцінку й педагогічному тактові Буткевича. До того ж він зараз же поправився ще й новою нетактовністю, згадавши в вічі хлопцеві про матір-„ляшку“, і цим уже зовсім поставив хреста над своїми замірами. „Українській прозелитизмъ не удался“ (стор. 167),—кінчає д. Короленко. Але по собі лишила та невдатна спроба почування чогось „не настоящего“, робленого, додала ще незаслужену образу і цим напевне заложила відпорну проти українства силу в душі у хлопця.

Така була та українська сопілка, яку вперше зачув „сучасник“ д. Короленка. Згодом він ще кілька разів її зачуватиме й иноді захоплювати-

меться так, що шукатиме навіть місця, де б можна було на-ново Січ Запорозьку осадити. Але на такий романтиці й кінчається вплив української стихії, глибше вона не пішла і перші вражіння лишилися на ціле життя. Згадує д. Короленко про вчителя Комарова „українофіла-етнограффа“, і хоч етнографія здавалась гімназістам „интересомъ высшаго порядка, выходящимъ за предѣлы казеннаго преподаванія“, тоб-то по суті й симпатичним, але заразѣм вони й „плохо понимали, что это за труды по этнографіи“ (стор. 358). Потім ще один учитель-українофіл, Авдієв, своїм читанням і співами збудив був український романтизм, але другою рукою розкрив і скарби російського письменства, не показавши, як тих скарбів уживати, не пояснивши, що їх можна і треба було переносити до рідного ґрунту. Не зробила відповідного вражіння і хвилева зустріч з Драгомановим, проти якого д. Короленко був ще й упережений, бо читав уже відому полемичну статтю Добролюбова. І вже, певна річ, тільки одбити од українства міг той таємничий „агитатор“, що метеором провісся в житті автора, полишився по собі самі спогади про „глубокомысленные пустяки“ та кілька „довольно невинныхъ украинскихъ бро-

шюръ“ (стор. 469). А тим часом зачувсь для автора згук од иншого, дужчого на голос струмента. Стало ним—російське письменство та бурхливе життя російської молодіжі 70-х років, що незабаром разом з автором споминів захопить і ціле покоління кращої, ідеально настроєної української молодіжі, втягне його в шум героїської соціальної боротьби на чужому ґрунті і вже цілком одірве од рідного — одних роскидавши по світу без жадної користи для рідної землі, інших завівши на шибеницю, на каторгу, ще інших напоївши отрутою зневіря за молодого віку...

Надзвичайно просто і ясно розкриває д. Короленко психику типового „сучасника“ під час цього перелому. Ми знаємо вже, що під впливом шанованого й любленого вчителя —завважмо: теж українофіла—піднялася була в душі у молодого хлопця нова хвиля українства і, здавалось, українська сопілка цим разом приверне вже зовсім і причарує на-віки молоду розбуджену свідомість. Але.. все дужче лунало п'яніно. „Въ сущности,—каже д. Короленко,—этого не было и не было потому, что та самая рука, которая открывала для меня этотъ призрачный (NB—затямимо цей вираз) міръ, — еще шире распахнула окно родственной русской литерату-

ры, въ которое хлынули потоками простые, ясные образы и мысли. Безъ моего сознанія и вѣдома въ душѣ происходила чисто стихійная боротьба настроеній“ (стор. 389). Та власне й боротьби вже не було, бо, як додає зараз же д. Короленко — „въ душѣ уживались оба настроєнія, только одно становилось все живѣе и громче“, немов фортепіянна мелодія пані Попельської для її сліпого сина. Цю паралелю ще дужче підкреслює те, що не зразу й до російського письменства прихилився наш „сучасник“. Як знаємо, письменство те на перший раз прийшло до хлопця в досить таки непринадному образі, бо з свідомо-брехливими книжками „Вѣстника Юго-Западной и Западной Россіи“. Це були, коли хочете, оті самі чужі та холодні й для дитячої душі брехливі „пієси“, якими пробувала була спершу спокушати сина пані Попельська. І вони не спокусили: „література“ Говорських „не захватывала и не убѣждала“. Іохим, то б то українська стихія, перед нею не подався: сліпий панич тікав, як і перше, на стайню, а питання—„хто я?“ так само стояло перед „сучасником“. Викликала хлопця з стайні инша вже російська література, в якій чутно стало переважно рідні згуки—народнього життя, перепущеного крізь принадну призму широкого гуманиз-

му. В цьому новому вбранні російське письменство було немов тією самою рідною мелодією, тільки виконаною вже на клавишах європейського струменту. І „сучасник“ ставав перед нею в захваті, промовляв—„ото ж як гарно“, і—йшов до того гарного струменту, кидаючи свою сопілку. „Статті Добролюбова, поезія Некрасова и повѣсти Тургенева,—каже д. Короленко,—несли съ собой что-то, прямо бравшее насъ на томъ мѣстѣ, гдѣ заставало. Казакъ Шевченка, его гайдамака, его мужикъ и дивчына—представлялись для меня, напрымѣръ, красивой отвлеченностью. Мужика Некрасова я никогда не видѣлъ, но чувствовалъ его больше. Всегда за непосредственнымъ образомъ некрасовскаго „народа“ стоялъ интеллигентный человѣкъ, съ своей совѣстью и своими запросами... вѣрнѣе—съ *моей* совѣстью и *моими* запросами“ (стор. 392). Остання фраза власне дає вже одгадку на ту психологичну загадку—як з українського інтелігента кінець-кінцем виходить здебільшого людина органічно чужа для українського народу і всього життя його, як нарождаються кадри загально-російської інтелігенції—той особний тип „общеросса“, що власне скидався б на якусь фікцію, як би на практиці не грав такої великої ролі в житті. Себе, свою совість, свої

запити шукала і знаходила в російському демократичному, народолобному письменстві, в його широких перспективах наша інтелігенція. І знайшовши себе, забувала, що для народа це все-таки фікція була, абстракція—гарна і принадна, але таки абстракція, бо навіть не доходила до самого низу народніх мас. Після цього ми вже легко зрозуміємо кінцеві слова д. Короленка: „Я нашель тогда свою родину, и этой родиной стала прежде всего русская литература“ (стор. 393). Характерно, що в первістній редакції споминів д. Короленко ту саму думку висловлює ще категоричніше. „И впоследствии,—читается там,—еще не разъ волны національнаго украинскаго романтизма проносились надъ душой, какъ тѣни облаковъ проносятся надъ нивами. Но душа все-таки гораздо обильнѣе засѣвалась впечатлѣніями передовой русской мысли,—не потому, конечно, что она была русская, а потому, что она разрѣшала многое, что даже не было затронуто другими. И если впоследствии я уже сознательно нашель свою родину, то это была уже не Польша, не Украина, не Волынь, не Великороссія,—а великая область русской мысли и русской литературы, область, гдѣ господствовали Пушкины, Лермонтовы, Бѣлинскіе, Добро-

любови, Гоголи, Тургеневы, Некрасовы, Салтыковы... Эта область взяла цѣликомъ мою „разноплеменную“ душу именно потому, что она примиряла и разрѣшала душевные конфликты, не требуя ни вражды, ни посягательствъ, ни отреченій, а все охватывая широкими формулами „человѣческой“ терпимости и свободы... И самого Шевченка я научился понимать и любить лучше и глубже, когда впоследствии подошелъ къ нему съ идеями, вынесенными изъ литературы „москалей“ („Русское Богатство“, 1908 р. кн. II, стор. 190).

Цих рядків ми не знайдемо в окремому виданні „Історіи моего современника“, але й без них справа стоїть ясно. Замовкла сопілка і п'яніно само запанувало...

III.

Так розрубано вузол, зав'язаний „трема націоналізмами“ в душі у автора споминів і разом у тих тисяч його сучасників, що виростили в такій самій атмосфері „страннаго состязанія“ між місцевим народнім життям і потребами вищої культури. Так здебільшого й до нашого часу діється. По один бік примитивна сопілка, по другий—високе з технічно-

го погляду п'яніно... По суті нема між ними суперечки і не повинно бути й боротьби,—п'яніно мусить тільки допомагати сопілці, даючи народнім формам новий зміст, вкладаючи в їх усі здобутки загально-людської культури. Але в дійсності стрівання двох взаємно-помічних в ідеї культур раз-у-раз кінчається „страннымъ состязаніємъ“ в душі у людей, що стоять на межі тих культур; фатальний вузол фіктивної суперечності затягається все дужче й дужче—так, що нарешті потрібно стає іноді ножа, щоб з ним сяк чи так упоратись. Голосніший струмент перемагає й забиває слабішого, хоч би який з його йшов симпатичний голос, хоч би яку прихильність велику спершу він збудив був до себе. Для тих, що мусять остатися при сопілці, що не можуть її покинути, тобто для широких мас народа, факт це прикрий і гіркого жалю та невимовної досади повний. Не тільки тим прикрий, що українське письменство втратило в особі, скажемо, д. Короленка велику силу, яка могла б і при йому лишитись,—ще прикріший він тим, що це, як ми знаємо, не одинокий випадок, а типове, звичайне, можна сказати, з'явище. Цілі легіони української з роду інтелігенції були, і тепер ще стоять, у такому ж становищі; „странное

состязаніє“ кипить у нашому житті й досі, а фатальний вузол ростинається так само механічно, як і 40—50 років тому. Щільно підходить інтелігент-українець до українства, иноді бере навіть сопілку до рук, але на те тільки й підходить, щоб покинути сопілку, обтрусити порошок українства з ніг своїх і піти де инде світа шукати. Коли зважати на постійність та систематичність отакого з'явища—так це ж просто якась національна катастрофа, що могла б налити вщерть жахом та відчаєм наше серце, як би ми не добачали справжньої причини цього з'явища і разом з тим не спробували пошукати й ліків на таке величезне національне лихо, що крапля по краплі виточує кращу кров із нашого національного організму, щоб його соками інші організми підживляти. В медицині панувала колись думка, що соками свіжого організму можна підживити знесилений старістю або слабістю, і відповідно до цього практиковано переливання крові. В фізіології цю думку в такій примитивній формі давно вже закинуто, але в соціології вона лишилась,—лишилась не то, щоб ясною та виразною теорією, але дієвим фактом. „Переливання крові“ з одного національного організму до другого відбувається й на наших очах,

тільки не слабший організм тут бере собі поживу од дужчого, а навпаки. Духові соки, мозок та розум нації, її інтелігенція, раз-у-раз одливають од слабших культурно націй, збагачують дужчі і тим ще більше завдають зне-силення та анемії першим. Велика в цьому криється небезпека для націй, яких і так уже скривдив історичний процес. До чого доходить ця небезпека, знаємо добре з власного досвіду, бо вже не раз за своє історичне життя переживали ми ту катастрофу, коли цвіт нації кидав її, щоб понести свої сили кудись инде; пережили ми її й ще раз у 60—70-тих роках, коли на-ново розпочалося „странное состоя-заніє“ між тодішнім українофільством з одного боку і впливами су-сіднього, в данному разі великоро-сійського, громадського життя, з дру-гого. Наслідки боротьби тим небезпеч-ніші були цим разом, що вона при-дбала вже певну ідеологічну підклад-ку, часто провадилась свідомо і, зна-чить, глибше сягала й тяжчих ударів завдавала українству, доводячи його до того, що вище назвав я національ-ною катастрофою.

Причини її лежать, з одного боку, в природі тодішнього українофіль-ства, в де-яких його, не скажу—орга-нічних, але все ж таки досить вели-ких дефектах; а з другого—в тих на-

строях і домаганнях, з якими підходили до українства інтелігентні сили, вже зачеплені денаціоналізацією. Ширше беручи, і ту і другу низку причин можна звести до обставин російського життя, що давало підпору центротяжному процесові та централізаторським змаганням і глушило—найчастіше просто по голові—центробіжний з його найпершим домаганням автономної рівності для всіх національностей та окремих країв, що мають свої власні потреби й інтереси. Через ці обставини ні наше українофільство не здужало вибитись на імпульс, визначну громадсько-політичну силу, ні зденаціоналізоване громадянство не могло підійти до його з світлим оком, не затемненим централістичними окулярами. І от „странное состязаніє“, що на обидва боки наробило величезного лиха, все ж найгірше окошилося на слабшій стороні, тобто на українстві.

На портреті Буткевича в споминах д. Короленка вже можна було спостерегти де-які риси українофільства 60—70-х років,—як-раз оті риси, що зменшували його відпорну силу в боротьбі за існування. Захопившись романтичними почуваннями до української старовини та етнографізмом, українофільство і звернуло мало не всю увагу свою, з одного боку,

на відгуки та остачу старовини в житті, які помалу вже вимірали й переводились, а з другого—на позверхові ознаки українського народу, з яких більшість тоді й зробила була собі кумира. В історії та етнографії такий напрям полишив величезні сліди, викликавши цілий ряд праць, що високо поставили науку українознавства, але вся біда такого руху була в тому, що сама ця наука слабувала в де-якій мірі на однобічність, не сприяла всесторонньому студіюванню народнього життя і через те не могла вносити свого корективу туди, де вже починалась боротьба за соціально-економічні ідеали. Історія, етнографія, філологія—оце були головніші пункти, що притягали до себе інтереси тодішніх українолюбців. Безперечно, ці інтереси мали певну основу в потребах часу, бо треба ж було довести право українського народу на самостійний розвиток; вони клали і міцну наукову підвалину під майбутні будівання соціального характеру. Але теж і тому правда, що вони не давали *всієї* відповіді на ті питання громадського характеру, що вже тоді почало ставити життя, і от тут була Ахилова п'ята нашого національного руху. В діяльності визначніших українських діячів того часу ми маємо невмірущі пам'ятники великої й корист-

ної праці—наукового студіювання минулого й сучасного життя на Україні, але це була праця кабинетна, що вже з самої природи своєї не могла знайти широкого впливу, не могла захопити всіх живих сил збудженого до свідомости організму. По-за межами кабинетної праці лишалися цілі смуги громадського життя, од неї вихоплювались цілі сфери питаннів, і то за тодішніх обставин питаннів найцікавіших, як от соціальної та широко-моральної природи. Історію, етнографію, філологію—ось що могло дати українське покоління 60—70-х років стурбованій і жаждущій інтелігентній душі тоді, коли вона вимагала показати—„як мені жити свято“. Звичайно, це не відповідь була на питання, або коли й відповідь, то не безпосередня, а тільки матеріал, з якого ще треба було ту відповідь виробити. І от інтелігент, що вимагав на своє запитання певної й рішучої відповіді зараз, на сьогодні, не задовольнявся ні історією, ні етнографією, які ще треба було переробити в відповідну ідеологічну систему, і йшов собі потрібного шукати в инше місце, де і знаходив. Знаходив у нігілістичному рухові, знаходив у сміливому „отрицанні“ Базарова та Писарева, знаходив у „Историческихъ писъмахъ“ Лаврова, в блискучих формулах Михайловського, в

громадянській поезії Некрасова, в безощадній сатирі Щедрина, в гуманитарних закликах російської народницької літератури, нарешті в героїчних учинках молодих пропагаторів, так званих тоді радикалів... Чи правда то була відповідь—цього я тут не торкатимусь, але досить того, що вона була і її вистарчало тодішній зденаціоналізованій молоді українській. Тоді, як її кликано в кабінет до тихої і колись може на здобутки багатой праці—вона йшла на улицу, на тяжку боротьбу та спитки зараз, бо це задовольняло і її потреби соціальної праці, й моральні почуття правди. Вона кидала рідну сопілку і горнулась до чужого п'яніно, ростинаючи фатальний вузол „странного состязанія“, хоч їй безперечно здавалось, що вона його тільки розв'язує. Неувагою до цієї психологічної основи, що вимагала безпосередньої практичної діяльності, занедбанням морального заспокоєння од громадської праці наші українолюбці сами підтинали свою живу силу й позбавляли себе можливого впливу на сучасну молодь.

Ширше беручи, це був брак системи в українстві, брак синтезуючого принципа, що історичні й етнографічні факти уложив би в програму особистого і громадського поводжен-

ня, брак саме опієї ясної і докладно сформульованої програми на основі національного життя українського народу. Брак системи й синтезу був основним дефектом нашої соцілки, що приглушав її чисту й принадну мелодію. Правда, спроби такої програми були вже й тоді. Вже на початку 60-х років ми маємо в українстві й надзвичайно серйозні, дивної краси прояви справжнього широкого народолюбства на глибокій ідеологічній основі. Я маю на увазі знамениту „Ісповѣдь“ Антоновича, яка надто великої ваги набірала тим, що була відгуком і теоретичним оправданням цілого руху, що придбав тоді ж таки і цілком реальні форми. Зречення своїх класових привилеїв, боротьба з „плантаторством“ во ім'я інтересів народу, національне, скажу російським термином, „перевоплощення“—красу і моральну величність цього вчинку можуть легко зрозуміти всі, кому доводилось боротись за соціяльне й національне визволення народніх мас. „Перед судом власної совісти“—так можна коротенько схарактеризувати становище Антоновича та його товаришів, що залюбки і з охотою прийняли на себе образливо кинуте їм прізвисьце „перевертнів“. Совість підказала їм найкращий вихід і соцілка того разу не подалася перед чужим

п'яніно. Але для цього треба було бути не ким иншим, як тільки Антоновичем: треба було так, як він, глибоко увійти в народне життя, полюбити його і зрозуміти український рух до найглибших основ його. А як Антоновичі з'являються на світ не часто, то й не диво, що таке серйозне трактування української справи лишилось тільки на верхах і в центрі українського руху 60-х років, а в глиб та на периферії не розійшлося. Цьому найдужче мабуть сприяла доба реакції, що вже тоді запанувала і прибила на цвіту перші зародки української публіцистики і взагалі письменства, примусивши його замкнутися в тісних рямцях „литератури для домашняго обихода“. Коли б українська публіцистика мала була тоді змогу міцнішати й розвивати хоча б ту програму, яку начертано в „Исповѣди“, то напевне можна б сказати, що не довелося б тепер гірко нарікати на „круговое отпаденіє“, мовляв Драгоманов, од батьківської національності.

І от, коли в центрі українства почались були зародки глибокої системи, рядовий українофил на периферіях зоставався при старому своєму надбанні: він читав і боготворив Шевченка—не того Шевченка, якого ми тепер знаємо, а обчекриженого й

препарованого *ad usum delphini* цензурою; кохався в старовині, захоплювався етнографізмом і в йому бачив альфу і омегу українського руху, що далі за популярні брошури для того, мовляв, „домашняго обихода“ не сягав. Що до ясности своїх громадсько-політичних завданнів і взагалі національної програми, то покоління 60-х і дальших років на Україні не тільки не поступило наперед, а навіть назад подалося, коли його рівняти до покоління 40-х років, що лишило яскравий слід своєї політичної думки в програмі Кирило - Мефодієвського братства. Це завважив і зазначив ще Драгоманов, кажучи, що „съ годами люди направленія Костомарова не только не развили политическо-соціальной стороны своей программы, но даже допустили ей значительно атрофироваться“ („Собрание политич. сочиненій“, т. II, стр. 746), — так атрофироватись, що за тридцять років той самий Костомаров писав уже до Драгоманова, що „намъ (українцям) нужна теперь не публицистика, а популярная литература, которая возможна только при полномъ согласіи съ властью, а не при какой бы то оппозиціи“ (ib., 780). І це мовилося року 1878-го, тільки два роки після Юзефовичевого закону, що наочно, здавалося б, повинен би був розбити всяку

думку про можливість того „полного согласія съ властью“ хоча б тільки для видавання й ширення популярної української літератури!... Тільки уявити собі, як переломлялись ці погляди навіть кращих заступників українського руху там, на периферіях, між Буткевичами й Авдієвими! Отже не диво, що їхній прозелітизм, їхні спроби пропаганди українства кінчались так нещасливо. Вони просто не знали, з якого боку їм показати українство, щоб воно захопило людей на віки, і через те часто не українство показували, а цюганенько зліплону карикатуру на його.

Своїм читанням, співами й розмовами українофіл Авдієв, напр., зачепив був суголосні струни в душі у автора „Історіи могого соременника“: хлопець рішуче почав був схилатись до українства,—правда, в примитивній формі національного романтизму, який вимагав би ще довгої роботи коло себе, щоб стати на якійсь певній мірі. Але не забуваймо, що, як каже д. Короленко, „та самая рука, которая открывала для меня этотъ призрачный міръ—еще шире распахнула окно родственной русской литературы, въ которое хлынули потоками простые, ясные образы и мысли“ (стор. 389). З такого самого методу пропаганди користувався знов же таки й Драгоманов і

ніхто ширше від його не розчиняв „окна родственной русской литературы“ перед неофітами українства. Це педагогічний спосіб, що в тямущих руках давав дуже гарні результати, і Драгоманов не раз практикував його, хоча б і в епохальних своїми результатами „Письмахъ въ редакцію „Друга“, які становлять поворотний пункт в історії національного руху в Галичині. Але коли діяльність Драгоманова в результаті дала українству д. Франка,—то йдучи тим же шляхом і користуючись з того ж таки методу, Авдієв зовсім одбив од українства д. Короленка. Дарма тут говорити, що ніби читання Шевченкових „Гайдамаків“, власне епізод з Гонтиними дітьми, зробило на його такий відворотний вплив, необачно зачепивши, мовляв, деякі делікатні питання з власного життя. Адже „Гайдамаків“ читав і Антонович, у якого теж була мати-католичка, але ми знаємо, з якою радістю прийняв він образливе прізвисько „перевертень“, погордливо кинуте йому з шляхетського табору; знаємо, як він дивився й на історичні поеми Шевченка. Діло тут зовсім не в Шевченкові, а в типовому українофілові, яким був Авдієв. Драгоманов, коли розчиняв перед молодими галицькими студентами „окно родственной русской литературы“, знав, чого хотів,—Авдієв

того не знав. Для Драгоманова українство було синтезом наукового світогляду і практичної моралі,—для Авдієва вони лежали в зовсім інших сферах і одно з одним нічим не були зв'язані. Для Драгоманова це був обміркований педагогічний спосіб,—для Авдієва випадковий епізод. І через те й маємо цілком супротивні наслідки того самого методу в різних руках.

Je n'excuse pas, j'expose... Не в суд і во осужденіє старим працівникам на українській ниві все це говорить-ся: вони були такими, якими зробили їх обставини, та іншими, може, й бути не могли. Але як з пісні слова не викинеш, так і ще менше годиться викидати слово з нашої історії й заплющати очі на дефекти минулого, бо в де-якій мірі вони лишились і нашими дефектами. На першому місці треба тут покласти отой брак системи, що зв'язувала б українство з усіма сторонами життя й не дозволяла українцеві розбивати свою душу на дві половини — українську і загально-людську чи загально-російську, і відповідно до цього переполовинювати й свої сили. Українець носив, та й досі ще носить, дві душі в грудях: всі загально-людські емоції діставав і дістає він з російського джерела, в російському вбранні, і на долю української душі дуже мало зо-

стається,—так мало, що на практику майже не впливала ця українська душа, реагуючи на самі тільки враження надто бідного через лихі обставини українського життя. Ото ж найбільше лихо нашого недавнього минулого було в тому, що українофільство і само дивилося на українське життя, як на провінціалізм, часткову одміну життя загально-російського; в українофільстві самому не було певности що до того шляху, яким воно йшло, і воно часто віддавало сили навіть своєї української душі на те, що українству тільки шкодило. Де вже тут було добувати з сопілки сміливі згуки, коли що до самої сопілки немає в душі певности!.. До цього ще треба додати, що навіть у центрі своєму наше українофільство було, як мені вже доводилось на иншому місці згадувати (див. „З громадського життя на Україні“), рухом типично - аполітичним. Соціальна ж струна хоч і виразно була якийсь час забреніла, але не знайшла підготованої й політично вихованої аудиторії на периферіях і незабаром замовкла, виродившись на прикінці 70-х років у так зване безполітичне культурництво, з яким так завзято воював Драгоманов. Не можна, певна річ, забувати й тих надзвичайно тяжких зверхніх обставин, в яких опинився тоді український рух і які в

самому зародку припинили українську пресу і тим перервали теоретичний зріст українства, обмірковування його потреб та завданнів силами самого письменства і постійний розвиток та вироблювання. Антракти другої половини 60-х років, а надто той, що настав по 1876-му році, були з цього погляду просто убійчі, силоміць порвавши нитку ідейного наслідування в українстві та спинивши нормальний розвиток і розріст українського руху. Як, справді, одбилися усі ці обставини в нашому громадському житті, чудово показує хоча б один оцей факт. Ідею, яка зродила в Росії рух „кающихся дворянъ“, що такою ясною смугою пройшов у 70-х роках, вперше устами Антоновича висловила і надзвичайно яскраво сформулувала українська публіцистика ще на початку 60-х років, і тоді ж таки були у нас люде, що ту ідею й до життя приклали. А отже через згадане лихоліття й сама та ідея заниділа і не виявила себе на Україні, поки не прийшла вдруге, з російського вже письменства.

І ото в результаті всіх зазначених причині вийшло, що нещасний український інтелігент опинився раптом людиною без ґрунту: народником без народу, націоналєм без справжнього розуміння національності, культурни-

ком без культурних здобутків і засобів, політичним романтиком, що сахався політики і проповідував „полное согласие съ властью“, коли вона на цю проповідь відповідала заборонаю всього українського руху,—одно слово, якимсь живим анахронизмом та осередком колючих контрастів.

А саме тоді високо знялося російське письменство і розкривало широкі перспективи перед інтелігенцією. Воно кликало до народу, усіма сторонами освітлювало його потреби, вишукувало й по змозі сил своїх розв'язувало прокляті питання особистої і громадської моралі,—одно слово, голосно говорило про все те, про що мовчало українство. Чого ж дивуватись, коли за цим дужим, міцним і—що найголовніше—певним себе голосом не чути стало української сопілки, що до того ж частенько була в невірних і не завжди тямущих руках? Чого нарікати, коли збуджені інтелектуальні й моральні сили потяглись до того джерела світла, яке бачили крізь вікно російського письменства та громадського руху і не знаходили якого у себе дома, на рідному ґрунті, крізь забиту й затулену квартиру? Знов—je n'excuse pas, j'expose... Типовий „сучасник“, що про його оповідає д. Короленко в своїх споминах, цілою юрмою пішов на чу-

жий ґрунт: номінально зрікаючись національних форм, коли вони приходили до його в українському вбранні, він знаходив їх же таки в великоросійському, так само національному письменстві, приставав до великоросійського громадського руху, витворював на українському ґрунті часто карикатурні його одміни і гинув,—гинув без потреби і користи навіть для загальної справи, ні слави ні пам'яті по собі не лишаючи. Правда, залунає незабаром голос Драгоманова, що не гаразд робить той соціяліст, який на Україні не пристав до українства,—але голос той здужав спинити вже тільки недобитків тодішньої інтелігенції на Україні. Ціле покоління було вже для українства таки на-віки пропаше... Це справді ціла катастрофа в нашому національному житті, тим тяжча, що захопила як-раз усе свіжіше, енергичніше—цвіт і надію нації. При українстві лишалися здебільшого одним лицем старого виховання люде,—все ж молоде, з свіжими силами, з невичерпаним запасом енергії, з новим методом думки—йшло до загально - російського табору. Воно б могло й тут лишитися і прикласти нові методи й змагання до рідного ґрунту та й його тим оживити, але, щоб це сталось, треба було доглянути те зерно правди, що сховане лежало

під шкаралющею позверхового українофільства Буткевичів та Авдієвих. Не кажучи вже про те, що це могли зробити тільки люди не аби-якої сили погляду, доглянути того зерна не давали ще й ті традиції, які буйно вже роскоренились і міцно держались серед російського громадянства.

IV.

„Вотъ въ этотъ моментъ атрофіи политико-соціальнихъ стремленій у такъ называемыхъ „українофіловъ“ успѣло подрости то поколѣніе „южанъ“, которое увлечено было въ такъ называемую „русскую соціально-революціонную партію“, благодаря столько же неполнотѣ образованія, вынесеннаго изъ оффіціальнихъ школъ, и собственнымъ недосмотрамъ, сколько и недостаточной яркости политико-соціальной стороны въ знамені украинскихъ народолюбцевъ“. Ці слова належать не якому-небудь сучасному „хулителю“ старовини, а діячеві тих же часів, який проте зміг стати по-над ними. Це Драгоманов так закінчив свою передмову до „Письма Костомарова къ издателю „Колокола“, зазначивши дві категорії причин, через які підупало було українство. „На недостаточной яр-

кости політико-соціальної сторони въ знамені українськихъ народолюбцевъ“ я вже спинився на попередніх сторінках. Тепер пора обернутись і до другої категорії причин, що зав'язували фатальний вузол „странного состязанія“ на Україні.

Правда, про „неполноту образования, вынесенного изъ официальныхъ школъ“ немає й потреби довго розводитись. Річ сама собою ясна, як божий день, і коментаріїв багато не потребує. Кожному відомо, що обрусительна школа на Україні навмисне, „съ обдуманномъ напередъ намѣреніемъ“, нехтувала всі сторони життя, які могли серед молоді збудити питання—„хто ми, чиї сини, яких батьків?“ І коли ті питання, наперекір шкільним впливам, таки виникали, школа всіми силами, не перебіраючи в засобах, боролася з ними, виїдаючи душу живу в поколіннях за поколіннями на Україні. І хоча така школа сама проти себе викликала і зненависть, обурення та протест, але це тільки на загальний її уклад припадало; в приписанні ж національних інтересів та цікавості до рідного народу і його життя вона свого досягала повною мірою. В тому, що так туго затягнувся на тілі українського народу фатальний вузол національного лихоліття, школі належить величезна—

хто зна тільки, чи почесна—роля. Рік за роком наша-не-своя школа випускала й випускає в життя молодих людей, не то не давши їм ніяких відомостей про рідну сторону, а ще отруївши їх видімою неправдою, свідомим перекручуванням і фактів з минулого, і подій сучасного. Централістичний дух, що панував і панує в школі, так міцно в'їдався в отроєні душі, що був мабуть чи не єдиним певним здобутком офіційної освіти, остаючись навіть тоді, коли всі інші геть пропадали під напором критичної думки. І коли російська школа взагалі може похвастати тільки тим, що виховувала або „человѣковъ въ футлярѣ“—майбутніх чиновників, або протестантів, то та ж сама школа на Україні далеко більшого лиха накоїла, прищепивши легіонам інтелігентних людей нехтування до інтересів свого народу та його національного, а разом і культурного та політичного відродження. Гріх цей до віку на шкільній системі лежатиме й прощений не буде, як той євангельський гріх проти „духа свята“. Школі належить почин у тому духовому відчуженні, що настало у нас між народними масами та чужою йому національно інтелігенцією. Школа у нас була тим заступом, що прокопав глибоку безодню між народнім

життям і життям освічених шарів людности. Вона ставала за першого могильщика, що кидав свою важку грудку землі на забиту офіційальними заходами домовину живцем похованого українського народу.

І те, що починала школа, доводило до краю життя. За першим могильщиком безліч їх ставало на ту ж таки роботу,—одні свідомо, інші ж з незнавки та з нетямучости. І тут найбільшу вагу мали вже загальні обставини громадського життя в Росії.

Через відомі всім умови політичного життя, громадський рух мусів раз у раз од практичних питаннів сходити в сферу абстрактного теоретизування. Витворилась навіть спеціально-російська манера абстрактною, „езопівською“ мовляв, мовою говорити про конкретні, насущні речі, бо инак і зовсім не вільно було говорити. І що конкретніша, насущніша річ, то більше повинен був письменник завивати її в папірці того, що в старовину звалось у нас „плетеніємъ словесъ“,—правда, тепер уже з примусу, а не для краси практиковавим. Це почасти сприяло розвиткові теоретичної думки, розсувало її в шир і в глиб, даючи їй силу певного розмаху та широту конструкції. Але, з другого боку, ті ж самі обставини накладали й пов'язку на очі, привча-

ючи дуже прості иноді речі розгляда-
ти методом того філософа, що гли-
бокодумно міркує на тему „веревка—
верв'є простое“. З таким прищепле-
ним і школою, й обставинами гро-
мадського життя нахилом до теоре-
тизування та абстракцій інтелігенція
на Україні просто не могла увійти в
суть українського життя і прищепити
себе до місцевого українського ґрунту.
Занадто він був конкретний для „умо-
зрительних спекуляцій“, шляхом яких
звикла ходити інтелігентська думка,
і інтелігенція наша дивилась не на
свій народ, а поверх його, в туманну
далечінь. Замість місцевого конкрет-
ного люду, що жив, працював і му-
чився в конкретних же таки й обстави-
нах свого каторжного життя, перед ін-
телігенцією виступав якийсь абстракт-
ний народ, але—дивна річ—з типови-
ми рисами великоросійського мужика.
Про це вже попередку підбала школа
з її наукою про „единый русскій на-
родъ“, а потім свого додавала вже й
централістична традиція, що гірш, як
огню, сахалась усяких місцевих од-
мін. Звідси розуміння абстрактного на-
роду на великоросійський копил, і
тільки такого народу, прикладалося
всюду — „отъ финскихъ хладныхъ
скалъ до пламенной Колхиды“. Ви-
творилась нова, надзвичайно шкодли-
ва фікція — одного-єдиного народу

на всіх просторах цілої $\frac{1}{6}$ частини землі однакового. Теоретично інтелігенція, певна річ, знала, що тут живе народів „престрашенна мішанина“, знала й перелічити того, мовляв, „инородця“, якого й статистика показувала більше, ніж „коренного населенія“; знала вона де-що й про Україну. Але знання це не великого важило,—не багато бо різнилось воно од такого напр. оповідання бувалого артільщика в одного молодого російського письменника.

— А вотъ тамъ, чуть подальше... тамъ хохлы идуть. Ну, и смѣшные, ну и чудные — не приведи, прямо, Богъ! — „Хиба-жь-це“ да „хиба-жь-якъ“, — все у нихъ „хиба“... Шибку за гривенникъ вставишь, — по нашему стекло, по ихнему „шибка“, — вѣдь вотъ чудно. Какъ говоритъ зачнуть, — ничего непонятно.. Вставишь эту самую шибку, — пустиaki, гривенникъ цѣна, — нѣтъ, она тебѣ, хохлушка эта, хозяйка — „маты“ по-ихнему, — тащить, это самое, тебѣ сала кусокъ... Ну, огромный, — на себѣ волокетъ: — „На, рідний“... Возьмешь это, — ажъ досада: — „Расточительница ты, скажешь, дома своєю“. А она-то не понимаетъ, — думаетъ, спасибо сказалъ: — „Кушай, рідненькій, кушай“.

— Вотъ дура! — искренно вставляетъ артель...

— А хохлы сами тоже... Петро тамъ какой-нибудь... (У нихъ все на „о“ ударяютъ: Петро, Ивано). Возьметъ кнуть, — а они „батігъ“ зовутъ, — батігъ этотъ самый возьметъ, да денегъ семь цѣлковыхъ, и идетъ на ярманку кіня покупать... Краюшку хлѣба жуесть, — ходитъ.. „Скики пей кінь стоить?“ — Сто рублей. — „Оттожь хиба сказилси!“ По-

дался дальше, и все краюшку жуесть. — „А пей кінъ скики?“—Двѣсти рублей!—„Сказались!..“ А у него всего-то ихъ и есть семь цѣлковыхъ. Цѣльный день ходить. Тотъ сто, тотъ двѣсти, а онъ все ходить: хиба сказались... Безъ цыгана въ жисть ничего не купить.—вотъ народъ простой. Цыганъ ихъ въ день человѣкъ двадцать обдурить: побожится, покрестится.—„Эхъ, птица-не-лошица,—море перескочить, — хвоста не замочить, — бери; готово дѣло, вынимай гроши“... Простой народъ, страсть! Наши спротивъ его куда-а!.. Поговори ему еще о чемъ хорошемъ, онъ тебѣ не только... онъ тебѣ четверть овса насыплеть, не то что сала... Вотъ народъ! (С. Сергѣевъ-Ценскій—„Печаль полей“).

Оте нещасне сало, вишневі садочки, „край, гдѣ все обильемъ дышетъ“, де „валяться сами въ ротъ галушки“, та ще хиба „молодицы-молодушки“—от і все, чим, з лехкої руки корифеїв російського письменства, одрізняється Україна од Великоросії в уяві середнього інтелігента, що живе навіть на Україні. Не диво, що хоча б і серйозні люде, але з таким багатим запасом відомостей про инородців, всюду йшли до народу з однаковими методами праці, з однією мовою, з одними формами, не привподобляючи себе до місцевих національних обставин і форм, не шукаючи в них ґрунту для своєї праці. Ми знаємо, що було наслідком такої фікції, яка породила нехтування до народніх форм: „наука, искусство, просвѣщеніе, цивили-

лизація, — кажучи перефразованими трохи словами Михайловського, — идуть сами по себѣ, народъ—самъ по себѣ, не оплодотворяя другъ друга“. Мало того—між ними виникло „странное состязаніе“, і фатальний вузол все дужче затягався...

Українофільство, з його безпосереднім інтересом до конкретного народу і справжнього народнього життя, було у нас по своїй суті протестом проти цього надмірного абстрактування та шляхом до оплодотворення народнього життя культурними здобутками і навпаки,—і в цьому була його велика правда і зерно, до невпинного розвитку годяще. Але свою правду одягло воно або в архаїчні або в позверхово-декоративні форми, що затемняли перед людьми його правдиву суть; своє плодюще зерно воно закидало купою непотрібного мотлоху і зерно те не здужало проклюнутись крізь його. Через те наше українофільство не тільки не зробилось корективом до загального руху на Україні, а й само ледве животіло; не тільки не притягало до себе людей, а навіть одпихало їх. Люде, непричетні до українофільства, дивились на його заступників, як на гарних, правда, проте чудаковатих трохи людей, фантастів і романтиків, що вітають у „призрачному мірѣ“ минулого, од якого

високі могили тільки й остались тепер на світі,—то б то сама гарна романтика, більш нічого. Коли ми пригадаємо, що дія діється в часи, одмітні як-раз своїм суворим та невблаганим аскетизмом у справах естетики, то до краю зрозуміємо, що ці люди й не могли иншого зробити, як те, що зробили. Не доколупавшись прикиданого зверху зерна правди, залишили вони тих гарних людей вітати в „призрачному“, здавалось їм, світі й пішли на своє „живе діло“, поблажливо посміюючися з неоправданих романтиків та фантастів необачних. І не помічали ці осудливі критики, що й сами вони були далеко більшими фантастами, тільки з другого боку, продуктом штучно витвореної однаково й їм ворожою силою атмосфери,—продуктом, який ще менше мав коріння в рідній землі. У д. Короленка в „Слѣпомъ музыкантѣ“ знаходимо теплу подяку „мужику-дударю“, що навчив сліпого панича розуміти голос народньої творчости, і як знаємо, сліпий музикант в своїй сфері дійсно пішов стежкою, що колись була запровадила його на стайню до Іохима. Але це—виняток: в дійсності було зовсім инакше. Конкретний музикант український, джерело всякої творчости на нашій землі, не тільки не діждався собі подяки, а й зовсім зник

з горизонтів зденаціоналізованої інтелігенції на Україні перед траффареткою загально-російського, власне великоросійського, мужика. І от ми бачимо, що чимсь надмірно книжним, надзвичайно штучним і через те просто фантастичним одгонило від самих народолюбних заходів тієї інтелігенції.

Вернемось знов за-для ілюстрації до споминів д. Короленка. Гурт гімназистів з тим самим учителем Авдієвим, що збудив був на якийсь час українські почування у героя споминів, співає популярну пісню про бурлаку:

Бурлак робить, заробляє,
А хазяїн п'є, гуляє.

На питання Авдієва—чи подобається пісня, запитаний відповідає, що більш од усіх сподобалась. „На вопросъ—почему больше всѣхъ, я,—оповідає автор,—нѣсколько замялся. — Потому что... *напоминаетъ Некрасова*“,—нарешті сформулював хлопець своє вражіння (стор. 389). Страшенно характерна оця відповідь, а надто, як додати, що трохи згодом, через кілька сторінок, сам же д. Короленко завважає, що Некрасовського мужика він і в вічі тоді ще не бачив і сам почував, „что въ сущности сходства нѣтъ, а между тѣмъ мой отзывъ все-таки выражалъ что-то дѣйствительное“ (стор. 389).

І справді—виявляв...

Він виявляв одірваність од живого життя та його безпосередніх вражіннів; він виявляв книжність та абстрактність думки, залежність од традиційних поглядів, що близьке поясняли далеким, що до свого підходили конче чужими манівцями,—лекшої бо дороги не знали. Бурлаку, схожого на того, що в пісні співається, напевне, безліч разів бачив коло себе хлопець; Некрасовського ж мужика він ніколи на своєму віку не стрівав і сам це добре знає,—і отже перший знайшов стежку до його серця тільки через те, що „напоминаєть Некрасова“!.. Щоб захопитись, на Волині живучи, чудовою українською піснею на загально-людську, стару як світ тему про наймита і хазяїна тільки по аналогії з великоросійським мужиком—чи може ж бути більша ознака одірваности від життя, чи можна гірше показати наслідки „страннаго состязанія“ між народнім життям та культурними впливами, яке було і, на жаль, не перестало на Україні!.. Свіжа людина, що наших обставин не знає, певне й ладу не добере тут ніякого. Та й сам автор, хоч може не зовсім свідомо, почуває тут щось непевне і через те мабуть і висловився так обережно—„что въ сущности сходства нѣтъ, а между тѣмъ мой отзывъ все-

таки виражалъ что-то дѣйствительное“. І принаймні хоч один раз, а цілком ясно став був і перед д. Короленком корінь і наслідки чудної боротьби тієї між стайнею та панськими горницями, між сопілкою та п'яніно.

Ось автор, ще дитиною, в панському хуторі на селі. Панський двір живе своїм звичайним життям: гості, розмови, музика, паничі і панночки, танці,—оте порожнє існування, що було характерною ознакою життя по старопанських дворищах. І поруч—зовсім инший світ. „А гдѣ-то тамъ, за предѣлами усадьбы,—додає д. Короленко,—идеть своя трудовая жизнь, невѣдомая и чуждая... Отъ нея вѣтъ въ наши заколдованные предѣлы отчужденностью, презрѣніемъ, враждой.. *И нѣтъ ничего, чтобы связало жизнь воображенія, мечты, порыва съ этой суровой, но дѣйствительной жизнью труда и терпѣнія*“ (стор. 336). Нема, нічого нема, опріч ворожнечі й боротьби...

Чимсь страшним віє від цих слів, коли в них гаразд вдуматися, коли уявити собі картину того життя поруч двох ворожих таборів, з яких перший навіть симпатизує, коли хочете, другому. Нема, анічогісенько нема спільного... Бо не кажучи вже про соціальні перетики, хутір навіть національно, навіть культурно відмежу-

вався від села і, беручи все з його, нічого назад не повертає. Чуткий художник з д. Короленка, і аналізуючи тепер свої дитячі вражіння, він правдиво зазначив і переказав факт: не було зв'язку між життям „воображення, мечты, порыва“ і життям „труда и терпѣнія“ — це правда. Але автор з цього факту не зробив єдино-можливих висновків і через те фатального вузла не розв'язав. Поєднати два ворожі табори міг тільки такий громадський рух, що зміст своїх надій та змаганнів черпав би з загально-людських джерел, але прикладав би його в національних формах до рідного ґрунту, з німи підходив би до життя „праці й терпіння“, — той рух, що від сопілки взяв би мелодію, але вигравав би її на новіших і краще зроблених струментах. В своїй сфері, в сфері звуків, сліпий музикант Короленків зовсім добре розв'язав був це питання і разом з тим і фатальний вузол свого існування на українській землі. Він узяв „форми народной музыки, которыя звучали постоянно въ его душѣ, которыми говорила этой душѣ родная природа“ (стор. 121), і тими формами на велелюдному концерті „побѣждалъ души этой толпы глубиной и ужасомъ жизненной правды“ (стор. 197). Це він міг зробити тільки через те, що розумом і серцем

приняв науку свого дядька, свідомого протестанта, що не хлопські то пісні,— „это пѣсни сильного, вольного народа“ (стор. 54). На жаль, знов кажу, сліпий музика був великим раритетом на Україні. Більшість, а надто в сфері письменства й громадської діяльності, не тільки не розв'язувала вузла, а тільки дужче його затягала, або—в кращому разі—ростинала механічно...

Розв'язати фатальний вузол могло тільки широке українство, що єдило б національні форми з світовим змістом. Українофільство, як ми бачили, не могло тут допомогти, бо само обмежило себе що до змісту, спинившись на пережитих стадіях народнього життя і не успішившись за новими вимогами часу; ще менше могло допомогти тут російство, бо воно за для абстрактів і зовсім таки кидало конкретний народ на роздоріжжі, дивлячись на життя крізь окуляри чужого народові письменства, пробуючи на місці дійсності поставити книжні будування. Тим часом уже в середині 70-х років, вийшовши з-під ґерули українофільської практики, Драгоманов окреслив був спасенну формулу, якою тільки й можна охопити сферу „странного состязанія“ і пригасити боротьбу та ворожнечу між культурою і працею, між поривами й

терпінням—або хоч витворити спільну, на обидва боки зрозумілу, мову. Формулою цієї було — „космополітизм в цілях, націоналізм в засобах“, бо тільки „стоючи ногами й з серцем на нашій Україні,—писав Драгоманов,—ми будемо держати свої голови в Європі“ („Громада“, IV, стор. 196). На цій формулі засновано новітній український рух з його замірами — пересадити всі кращі здобутки загально-людського духу на рідний ґрунт, надавши їм щиро-національну форму. І що ширше захоплюватиме цей рух, з одного боку, загально-людську сферу і що глибше вбиратиме в себе її здобутки і вкладатиме в рідний український ґрунт, то міцніший і сам він буде і більше користі народові дасть. Я вже не казати, що тільки він один і може щасливо розв'язати фатальний вузол усяких націоналізмів, що на лихо нам сліпа доля історична вив'язала на нашій-не-своїй землі...

V.

Сталось так, що не довівши до краю своїх заміток про наше недавнє минуле з приводу споминів д. Короленка, доводиться мені торкнутись діяльності одного з найвизначніших

людей того минулого. 7-го квітня минуло як-раз 25 років од дня смерти Миколи Костомарова, — людини, що довгий час, од 40-х і до 80-х років XIX в., стояла коли не на чолі українства, то безперечно в перших лавах серед українських діячів і на собі одбила багато обставин українського руху, та й сама багатьма сторонами на його впливала. Отже химерний випадок, що сполучив ці дві теми, немов навмисне підсовує добру okazію ілюструвати загальні тези про наше українофільство цією цікавою і з деякого погляду імпозантною фігурою.

Фігура бо справді імпозантна. Історик з дуже голосною артистичною струною в душі, Костомаров перший розвіяв багато туману з нашого минулого й положив власне початок науковій історії, що пишним цвітом розквітла й забуяла в творах його наступників. Під рукою Костомарова старовина наша оживала, набірала плоти й крові і ніхто може не спричинився так до спопуляризованя руху народнього, як Костомаров, для якого історія перестала бути збіркою більш-менш цікавих анекдотів та зовсім вже нецікавих генеалогичних таблиць. Живі рухи живого народу визирають на вас з творів цього ученого; народ став героєм його історії. З другого боку, як один з перших

піонерів на полі української поезії, він теж безперечно має своє заслуження, хоч тут і далеко вже не першорядне місце, входячи цією стороною своєї діяльності до історії українського письменства в його первопочатках. Отже єсть про віщо українському письменникові говорити, скоро він спиниться на фігурі Костомарова, й український публіци єсть за що згадати його „не злим, тихим словом“, з подякою за його велику працю на користь рідного краю.

І проте не Костомаров-історик і не Костомаров-поет чи белетрист тепер мене цікавить. Не забуваймо, що більш, як 40 років, він стояв у перших лавах українського руху і не раз прòбував і сам вести за собою людей і позначити ті шляхи, що ними повинно було, на його думку, простувати ціле українство. Костомаров був і публіцистом, до того ж мало не виключно публіцистом на українські теми, і обертаючись тепер до його публіцистичних праць, ми ніби просто віслухаємо свідка тих часів, коли українство саме починало формуватися в громадську течію, ставити перед собою громадсько-національні завдання й мету і визначати ту стежку, якою до тієї мети найлекше дійти можна було. Костомаров-публіцист не тільки свої власні погляди й

бажання висловлював, але безперечно мав за собою цілу групу людей, що його устами говорила і в його статтях знаходила свої власні думки та бажання. Це виходить не тільки з тієї пошани, з якою приймалися слова авторитетного історика, але й з того, що вони здебільшого сходяться з загальним настроєм часу, виявляють його особливості, показують нам, нащадкам, його одмітні риси. Отже Костомаров був чи не найбільш характерним ідеологом того руху серед нашого громадянства, до якого приложено назву українофільства. Як ідеолог і теоретик, він і повинен був одбити на собі всі ясні й темні його сторони.

Як відомо, на поле громадсько-національної діяльності виступив Костомаров у гурті Кирило-Мефодієвських братчиків. Хоча на допитах жандарських, а потім і в своїх споминах він затирав і вагу брацтва, й свою в йому участь—і та, й друга були дуже великі. Чим було брацтво в історії української самосвідомості річ це загально відома; а що до ролі в йому Костомарова, то, вважаючи на склад брацтва, сміливо можна сказати, що вона далеко переходила міру звичайної участі. Костомаров, а не хто инший, надав брацтву ту широку славнолюбну в кращому розумінні

слова покрáсу, якою визначались постуляти братчиків. Він таки ж, а не хто инший, напевне сформулював і фєдеративну сторону програми,—ту сторону, що згодом у його ж наукових працях виросла в цілу теорію громадського життя. Можна думати, що й відома релігійність Костомарова одбилась на програмі тим, що релігію братчики хотіли покласти в основу своєї політики. І на підставі відомих нам документів про брацтво, і на підставі внутрішнього змісту програми можна прийняти за безпомилкову ту думку, що зазначені допіру сторони в програмі Кирило-Мефодієвського брацтва в більшій чи меншій мірі Костомарову належать, і иншим братчикам не підтримувати його, а хіба спиняти доводилось.

І як на свій час, заміри братчиків були надзвичайно влучною, високої громадської вартости програмою, і коли б вона тоді ж перейшла була в життя й розвивалась нормально, то з того гарного зерна виросла б і рослина гарна. На жаль, як знаємо, цього не було. Брацтво вмерло, не починавши жити, і тільки згодом та й то не цілком могло популяризувати воно свої ідеї. Нитку розвитку перерізано з самого початку і коли братчики доступились до практичної роботи, за часів „Основи“, то і часи

були інші, та й вони сами були вже не ті. Я згадував уже слова Драгоманова, що „съ годами люди направления Костомарова не только не развили политическо-соціальной стороны своей программы, но даже допустили ей значительно атрофироваться“; разом з тим знизилась, певна річ, і вартість самої програми. Це й одбилось на дальшому розвиткові цілого українства, на громадській діяльності людей „направления Костомарова“. А вже на самому Костомарову згадану атрофію можна помітити найвиразніше.

В „Основі“ Костомаров грав першу скрипку, будучи за публіциста, якого устами говорила дуже часто редакція „Основи“, тобто група людей, що маніфестувала тодішнє українство й виявляла його бажання, надії та домагання. Цілий ряд дуже відповідальних питаннів здіймав Костомаров і цілу низку пекучих принципіальних тем розробляв він. Українству треба було тоді уґрунтувати свою позицію, визначити і свої зверхні відносини до інших, сусідніх, національностей, і свої внутрішні завдання, серед самого українського руху. Це найбільше робив в „Основі“ Костомаров. Очевидно, аби-кому такої відповідальної ролі не доручила б українська громада, якої центром була „Основа“; оче-

видно, устами Костомарова, загально беручи, говорило все тодішнє українське філософство, і через це таку велику вагу в історії нашого національного розвитку й мають публіцистичні погляди визначного історика.

Треба було отже уґрунтувати теоретичну позицію українства, і Костомаров зробив це в статях „Мысли о федеративномъ началѣ въ древней Руси“. та „Черты южно-русской истории“, а особливо голосною працею „Двѣ русскія народности“. Теоретично своє завдання справив Костомаров дуже вдатно і привабливо. Як не як, а з розгляду історичного матеріалу вийшов не „одинъ русскій народъ“, про який галасували обрусителі, а дві однаково рівноправні „русскія народности“, з яких кожна мала в історії власні характерні риси, грала власну роль, і ті риси донесла аж до нашого часу. Як однаково-вартні народности з рівним правом на існування, кожна з їх і тепер, на далі, повинна йти власним шляхом, маючи однакові права на розвиток у майбутності, доповняючи одна одну й роблячи багаточою спільну національну природу. „Племя южно-русское,—резюмує Костомаров свої погляди,—имѣло отличительнымъ своимъ характеромъ перевѣсъ личной свободы, великорусское—перевѣсъ общности... Первое ве-

ло кь федераціи, но не сумѣло вполнѣ образовать ее; второе повело кь единовластію и крѣпкому государству: довело до перваго, создало второе“ („Собр. сочиненій“, I, 55). Синтез державних форм, идеал державного життя треба одначе шукати в тій формі, якої колись не зуміла довести до діла перша народність— у федерації тобто. Це був загальний висновок, який роблено з тез популярного історика відповідно до всього духу його поглядів.

Отже теоретично питання було розв'язано дуже добре. Але на практиці зараз же псвстала чимала труднація. Насамперед з самим отим найменованням— „руській“. „Имя русскаго сдѣлалось и для сѣвера, и для востока тѣмъ же, чѣмъ съ давнихъ лѣтъ оставалось, какъ исключительное достояніе юго-западнаго народа. Тогда послѣдній остался какъ-бы безъ названія; его мѣстное частное имя, употреблявшееся другимъ народомъ какъ общее, сдѣлалось для другого тѣмъ, чѣмъ прежде было для перваго. У южно-русскаго народа какъ будто было похищено его прозвище“ (Собр. соч., I, 37). Що робити з тим „похищенимъ“ прізвищем—так таки й не рішив наш історик. З одного боку він не хотів його зректись, з другого—не зважився й иншого пошукати. Не можна взяти і шкода кинуть—з цього стано-

вища не зумів вийти публіцист „Основи“ і спинився на половині дороги. А тим часом оця дрібниця з національним прізвиськом показувала вже непевність і хитання самих заступників українства що до його практичних замірів та останньої мети, і з другого боку виявила цілу низку непорозуміннів, коли треба було ясну теорію прикладати до діла. Маленький пролом у гарній теорії потягнув за собою багато фатальних наслідків, отже першим ділом тоді, коли довелося українству роз'язувати заплутані міжнаціональні стосунки й визначити свої власні завдання.

Костомаров—публіцист пробував не раз це зробити і в „Оснoві“, і в інших виданнях і в тих спробах половинчатість його позиції, боязкість перед рішучим кроком показали себе цілком виразно. Все було ясно і гарно, поки було в теорії та історичній перспективі, і все зараз же затемнялось і заплутувалось, скоро переходило в практику сучасного життя. „Отвѣтъ на выходки газеты „Czas“ і журнала „Revue contemporaine“, „Правда полякамъ о Руси“, „Правда москвичамъ о Руси“, „Іудеямъ“ та інші твори Костомарова в „Оснoві“, майже бездоганні своєю історичною аргументацією, враз робляться дуже млявими та малосилими, коли автор пробує пе-

рейти до сучасности, лишаючи без відповіді й оборони багато дошкульних місцин. Навіть знаменита формула Костомарова в „Письмѣ къ издателю „Колокола“—„пустъ же ни великороссы, ни поляки не называютъ своими земли, заселенныя нашимъ народомъ“—навіть ця ясна формула не була розкрита й доведена до своїх логичних меж. „Наш“ народ все-таки був для Костомарова „народомъ южно-руськимъ“, а не українським, тобто провінціальною відміною одного-єдиного „руського народа“. А раз справа стоїть так, то домагання прихильників „єдинства“, видима річ, мають якусь рацію, коли виставляють бажаним об'єднання на ґрунті „руської“ культури, розуміючи, правда, під цим словом культуру великоросійську. Теоретична недомовка зараз же далась у знаки, скоро українство зробило спробу перейти до практичної роботи.

В майській книжці „Основи“ за 1862 рік надруковано статтю Костомарова „О преподаваніи на южно-руськомъ языкѣ“. Цілком слушно, резонно і до речі автор ставить тут на чергу два питання про народню освіту силою й засобами народнього ж письменства. „Мы видали въ нашей южнорусской литературѣ,—пише Костомаров,—много хорошаго, взятаго изъ

народа; но видали слишкомъ мало того, что мы взамѣнъ дали народу. Соловья баснями не кормятъ,—говорить пословица; такъ и народъ нельзя насыщать повѣстями и стишками. Ему нужна крѣпкая, питательная пища знанія и образованія“ („Основа“, 1862, V, 1).

Коли б тільки цю думку обстоював і розвивав був Костомаров, то можна б сказати, що сама істина глаголала його устами. На жаль, на цьому він не спинився. Я не хочу тут торкатись його несподіваної вихватки проти „модныхъ прогрессистовъ, которымъ кажется удобнымъ навязать народу материализмъ“, як не торкатимусь і пізніших його вихваток проти штундистів; так само не маю охоти розводитись і з приводу освіти „въ православно-христіанскомъ духѣ“, якої конче вимагав для народу Костомаров. Говоритиму тільки про його національні домагання в шкільній справі, і от що до цього, то в згаданій статі зараз же читаємо, що „*вмѣсто* повѣстей, комедій, стиховъ—нужны научныя книги“. Через віщо „*вмѣсто*“, а не „*вмѣстѣ*“? Чого ради Костомарова напала зненацька така зневага до красного письменства? Адже ще торік у статі „Двѣ русскія народности“, писав Костомаров, що „литература есть душа народ-

ной жизни“, і от раптомъ та недавня душа перевернулась на „блестящій пустоцвѣтъ“, а сама думка про „Космос“ Гумбольта або римську історію, українською мовою переказані, здається вже смішною тому, хто сам перекладав на українську мову Байрона та „Краледворський рукопис“ і зараз же таки в „Основі“ вияснить українською мовою різницю між християнством та кріпацькими тенденціями. Звідки це взялося?

І ми не зрозуміли б того, як би не знайшли відповіді, вже цілком докладної, в пізніших публіцистичних працях Костомарова. Обороняючи згодом, через двадцять років, українське слово од заборони, Костомаров сам ставить проти себе найдужчий, як йому здається, закид—„желаніє сдѣлать нашъ общій русскій языкъ литературы и образованнаго общества языкомъ народа на всемъ пространствѣ имперіи“. І закид отой не тільки не здається йому тепер чудним зазіханням на добро народне, а навпаки він цілком сам його приймає. „Такое желаніе, — каже він, — раздѣляемъ и мы, и не можемъ не раздѣлять его, такъ какъ сами съ дѣтства говоримъ и думаемъ на этомъ языкѣ. Но мы хотимъ, чтобы это желаніе осуществилось прочно и действительно, а не призрачно. Это возможно

только при совершенной свободѣ всѣхъ нарѣчій и языковъ нашей имперіи“ („Вѣстникъ Европы“, 1881, I, 405), Бачите вже, як дбає український патріот про те, щоб „прочно и дѣйствительно, а не призрачно“ зникла з кругу свѣта одна з „руськихъ народностей“! „Если,—каже він на иншому місці,—малорусскому нарѣчью суждено испариться и исчезнуть, то пусть такъ и будетъ,—лишь бы это произошло по истинному влеченію (!) народа, безъ внѣшняго давленія и принудительныхъ способовъ“ („Вѣстникъ Европы“, 1882, II, 897). Костомаров аніяк не може собі уявити, щоб народньою мовою відбувався, напр., суд, провадились адміністративні справи, подавалась народові вища культура (ib., 406); він навіть проти кулішівки виступає, бо цей правопис „не выражалъ существующей связи малорусскаго нарѣчія съ церковно-славянскимъ и русскимъ нарѣчіями“ (ib., III, 364), і академичний словарь український пропонує друкувати правописом Максимовича. І коли Костомаров обороняє все-таки українське письменство, то через те, що одводить йому дуже тісні й по суті досить мизерні рямці. „Если же *обо* русскаго языка,—пише він,—будетъ оставаться и литературно развиваться малорусская литература, то, принося свою мѣстную пользу, она *безъ* ущерба

для русской литературы будетъ существовать для домашняго обихода, какъ выразился когда-то о ней одинъ изъ славянофильскихъ органовъ еще въ шестидесятихъ годахъ текущаго столѣтія“ („Вѣстникъ Европы“, 1881, I, 406).

Як бачимо, практичний синтез „двохъ русскихъ народностей“ знайдено: це українство—„для домашняго обихода“... Читач певне здивований буде такими мизерними результатами досить величної теорії й вимагатиме поясненнів. Пояснення Костомаров давав, і давав не раз. „Наша малорусская литература,—пише він напр.,—*есть исключительно мужицкая*, такъ какъ и народа малорусскаго, кромѣ мужиковъ, почти, можна сказать, не осталось. А потому эта литература должна касаться только мужицкаго круга“ („Задачи украинофильства“,—„Вѣстникъ Европы“, 1882, II, 896). Ось через віщо колишній перекладчик Байрона тепер радить „оставить всѣхъ Байроновъ, Мицкевичей etc. въ покоѣ и не прибѣгать къ насильственной ковкѣ словъ и выражений, которыя народу непонятны, да и самыя произведенія, ради которыхъ онѣ куются, простолюдину непонятны и пока не нужны“.

Ну, добре,—але ж можуть бути й інтелігентні українці... Могуть, зго-

жується Костомаров, але їм „такіє переклади еще болѣе не нужны, потому что со всѣмъ этимъ онъ (інтелігентний клас) можетъ познакомиться или въ подлинникахъ или въ переводахъ на общерусскій языкъ, который ему также хорошо знакомъ, какъ и родное малорусское нарѣчіе“ (ib., 900).

Ми бачимо, яку вузеньку і власне убійчу, без жадної будуччини, одводить смужку одній з рівноправних у теорії „руських народностей“ її оборонець. Ще гіршою наділяє він долю інтелігентних заступників тієї народности. Як би не було утисків на українське слово,—каже Костомаров,—„всѣ такъ называемые украинофилы занимались бы писаніемъ малорусскихъ книгъ, собираніемъ пѣсень, думъ, сказокъ, пословицъ, составленіемъ словарей и изслѣдованій, занятіями невинными и полезными; теперь же по неволѣ они принуждены какъ улитки замкнуться въ своихъ скорлупахъ и не показываться на свѣтъ съ какими бы то ни было проявленіями любви къ малорусской народности и къ малорусской рѣчи, хотя, можетъ быть, ихъ дѣятельность въ любимой средѣ не бесполезною оказалась бы какъ для науки и литературы, такъ и для общественной жизни“ („Украинофиль-

ство“,—„Русская Старина“, 1881, II, 331).

Тільки подумати, що цю практичну програму українофільства списала та сама рука, що складала колись статут Кирило-Мефодієвського товариства! Од боротьби (якими засобами, то инша річ, але таки боротьби) за громадсько-політичні ідеали перейти до того печерного існування, яке призначає тепер українофільству його ватажок—більшої атрофії справді не можна й уявити собі. Ставити завданням українського письменства саму протонародню сферу і тремтіти, щоб через його не вийшло якогось „ущерба“ для російського, дбати, щоб „прочно и дѣйствительно“ вкорінялось обрусеніє—це занадто тяжка відплата за теорію двох народностей. Не диво, що такі писання нікого не переконували; не диво, що проти широкого українства його вороги не раз черпали доказів у теоретика українофільства; не диво, що само українофільство не змогло розплутати того фатального вузла „страннаго состязанія“, що вив'язали обставини на тілі українського народу. Своею половинчатістю, острахом перед рішучими кроками та звужуванням сфери власної компетенції воно само підтинало своє живуще коріння, і через те не могло мати ніякого

впливу й на сучасне громадянство. Спинившись на половині дороги, воно не змогло вдержати за собою вже здобутих позицій і, попростувавши манівцями, заплуталось нарешті в суперечностях. Ці суперечності, що посіли навіть такий глибокий розум, який був у Костомарова, нехай будуть пересторогою українському громадянству, показуючи, що кожную ідею треба ставити на цілий зріст її, доводити до кінця й не лякатись логічних з неї висновків.

VI.

Читач завважив звичайно, що пишучи про наше минуле, доводилось нам не раз говорити в формах *temporis praesentis*. Мало того, на сучасні варіації того недавнього минулого нам навіть натискати доводиться й підкреслювати, як що ми хочемо мати собі якусь науку з того матеріалу, який оце перейшов перед нашими очима в споминах д. Короленка. Вони дають нам неповний і уривково написаний образ із нашого минулого—то правда, але хтò зважиться сказати, що те минуле—все в минулому, що тепер ми спокійно можемо говорити про „странное состязаніє“

в нашому житті, як про річ давню, колишню, „дѣла давно минувшихъ дней, преданья старини глибокої“, які для нас мають тільки історичний інтерес? Думаю що не знайдеться людини між нами, щоб так порішила це питання й цілком була задоволена з нашого сучасного. Кожному бо видко, що те недавнє минуле, оті „преданья“ старовини, і зовсім таки недалекої старовини, не одійшли до історичного архиву, а навпаки, ще й досі мають цілком реальні форми, що на кожному ступіні й тепер ще даються нам добре в знаки...

Взяти хоча б наше українофільство, якому треба було тут присвятити найбільше уваги, беручи за вихідну точку спомини д. Короленка. Як громадський напрям, воно безперечно вже з'явище історичне. Ще під ударами гострої критики Драгоманова воно почало хилитись до занепаду; життя ж до краю вже довело його слабість і половинчатість, і ото на початку 90-х років можна завважити, як з українофільського світогляду вирізняється щось инше, що стає вже в опозицію до популярного недавно ще на українському ґрунті напряму. Виходить на авансцену те, що публіцисти того часу назвали „свідомим українством“, підкреслюючи цим термином, що українофільство розуміли вони

як не довершену й не повну свідомість національну. Згодом і з того одностайного на першій порі „свідомого українства“ вилонились партійні українські організації, що свою національну свідомість уґрунтовують і підтримують загально-політичними постулятами, прищеплюючи до українського ґрунту загально-людські здобутки та досвід і з сфери політичного життя, якого жахались наші попередники на превелику шкоду собі самим. Українство, як система розумова, як синтез „сущого“ і „должного“, як поєднання теоретичної правди і практичної моралі та діла безперечно пішло тоді в глиб і разом з тим захопило й ширші верстви інтелігенції, зійшло й до народу вже і тим самим придбало собі той ґрунт, якого бракувало українофільству. І проте сучасне українство ще не може цілком задовольнити людей, що підходять до його з запитамися своїми, не може ще дати відповіді на всі питання теоретичної й практичної природи, і ніхто не скаже, що ґрунт під українством стоїть тепер міцно і так широко простелився, що захоплює вже всі наші потреби.

Безперечно ми одійшли вже далеко од первісного українофільства, але так само й те безперечно, що спадщина його ще лежить на нас і

тягарем придавлює наші плечі, притискає їх до землі, звідки піднятися часто не вистарчає ні снаги, ні сили. Всі ми—діти свого часу та його обставин; його кайданів ніхто з нас не може цілком з себе скинути, як не змогли в свій час скинути їх і наші попередники та й „нам, синам, передали свої кайдани, свою славу“... Про славу тих часів, їх дійсні заслуги вже досить говорено, і тепер це сміливо можна полишити на панегиристів та авторів гучних од,—на жаль, ще не зовсім і таке зілля у нас перевелось; я ж спинюсь тут на кайданах, що й досі зв'язують нам руки у тім „странномъ состязаніи“, якого учасниками ми мусимо бути,—бо не можемо не бути ними з того чи іншого боку: чи оборонцями інтересів „стайні“, чи культуртрегерами з „панських горниць“.

З перегляду ідейного надбання у наших попередників, а особливо на прикладі такої визначної людини в українському рухові, як Костомаров, ми бачили, чого найдужче бракувало тодішньому українству. Не було у їх з українського погляду уґрунтованої системи, що охоплювала б ціле життя усіма сторонами; не було синтезу між теоретичними поглядами й ділами сьогодняшнього моменту; не було рівноваги між теорією і практикою; не

було нарешті сміливості з добре поставлених тез зробити відповідні висновки і без страху дивитися в вічі життю. Правда-істина і правда-справедливість не були у них злютовані в одну вищу імперативну істоту, а на зразок дволикого Януса на два боки дивились. Звідси половинчатість і недомовки; звідси „двѣ русскія народности“, в теорії рівноправні, але з дуже неоднаковим сбіссягом прав на духовий розвиток у дійсності; звідси непевність у власних силах, вагання й хитання; звідси нехтування громадсько-політичною стороною життя рідного краю; звідси компромиси, що українські домагання та інтереси віддавали на жертву „общерусской культурѣ“ без спроби погодити їх гармонічно. Українство тоді було більш впливом люблячого серця (з цього погляду, може, й самий термин українсько-фильство аж надто характерний), ніж тверезого розуму, і сердечні поривання воно тільки й могло переважно задовольняти. Тепло і щирість та сердечна лагідність були ознаками українства на його початках і ці риси могли навіть притягати до його людей, бо все-таки це був ступінь наперед перед черствою казенщиною та формалізмом. Але на самому серці не можна життя людського збудувати і самої теплоти мало, щоб регу-

лювати соціяльні стосунки. Тим-то й сами українофіли почували зараз же своє непевне становище, коли доводилось їм виходити з звичайної сфери майже особистого життя на ширшу громаду. Ми знаємо, що високо ставили українські діячі тих часів народню мову, як найкращий скарб душі народньої й найдужчу його національну ознаку,—і разом з тим у громадському житті вони одмежовували їй дуже тісний круг, давали другорядну й третьорядну роль в драмі практичних стосунків. Оповіданнячка й поезії—це був перший етап, на якому *usus* українофільства вимагав, і то не до кінця, української мови, і це в такі виразно-однобічні форми прибралось, що викликало нарешті протести од самих же діячів того руху. Вище ми бачили, як зневажливо говорив про „повѣсти и стихи“ Костомаров, вимагаючи для народу „крѣпкой, питательной пищи знанія и образованія“. Тоді придбала безперечне право й наукова література, але знов таки в дуже однобічній формі—як популярно-просвітне письменство для простолюду. Вища наука пройшла мимо українства, і ми бачили, що той самий Костомаров, який дуже палко обстоював за популярну літературу, тут же разом одкидав для українства „Космос“ Гумбольта або

римську історію. Практично такі домагання мали, певна річ, свою чималу рацію, бо і рук трудящих було мало в українстві, і треба було перші й нагальніші вимоги як найшвидче задовольнити. Але принципіально таке нехтування „Космосу“, тобто вищої науки, вищої літератури, широкої публіцистики, загальної критики і всіх інших паролів письменства й культури—було невимовно шкідливим для українства. Розкоріняючись, таке нехтування вилилося в ту теорію мужицької *par excellence* нації, яка мужицькою тільки мірою й повинна задовольнятися, а з цього вже логичним ступінем була й та теорія літератури „для домашнього обихода“, яка запанувала потім і перекопувала, власне кажучи, українському народові шлях до розвитку всіма сторонами. Перші, елементарні потреби можна і повинно задовольняти своїми засобами, своєю мовою,—отже красне письменство, але тільки з „мужицького круга“, популярна література, але тільки з початкових елементів знання, ну, і певна річ, пам'ятки народньої творчості—оце був докладно обмежований обсяг, по-за який не сміла сягати народня мова. Мовою публичного життя, мовою вищої культури вона не може бути, і сама по собі, як мова мужицька, і через те ще, що це

був би вже „ущербъ для русской литературы“. Отже коли на Україну заходила вища культура, — а вона не могла не заходити, бо китайським муром нашого краю ніхто не збірався обмуровувати—то заходила тільки в чужих формах, і з свого погляду українофільство навіть не могло з цим боротись, бо перед цим заздалегідь склало свою зброю. Так затягався фатальний вузол, так витворялось, ширилось і росло „странное состязаніе“ між національними формами українського життя й вимаганнями вищої культури. Український народ з своєю саморобною сопілкою мусів сам оборонятись од „иностранныхъ пришельцевъ“. Правда, ці „пришельці“ до народу власне мало коли спускались, зате вони з усією енергією вдарили на інтелігентні українські сфери і тут вже сопілка нічого поробити не могла.

Не могла вона нічого поробити через те, що занадто обмежені були її засоби. Вище ми читали слова Костомарова, що, напр., переклади на українську мову не потрібні навіть для інтелігентного класа, бо „со всѣмъ этимъ онъ можетъ познакомиться или въ подлинникахъ или въ переводахъ на общерусскій языкъ“. І знов треба сказати, що практично Костомаров мав деяку рацію, але принципіально знов же таки такою постановкою пи-

тання він позбавляв свою рідну со-
цілку всякої змоги конкурувати з чу-
жим п'яніно. А раз діло так стояло, то
„сучасник“ не міг не піти всією ма-
сою до п'яніно, не міг не пригорну-
тись до його, і винуватити за це
тільки його, тільки саму здеаціона-
лізовану інтелігенцію, коли навіть
українофільство не змогло стати ви-
ще провінціалізму,—видима річ, не
годиться.

„Сучасник“ пішов до загальної
культури і йде туди і по сей день.
Оце таку спадщину лишили нам пер-
ші початки українського руху, що
свідомо і навмисне обмежив був свої
завдання „мужицкимъ кругомъ“ і не
подбав про те, щоб той круг поши-
рити й цим спинити ісход інтеліген-
ції в землю обітовану культури,
знання й громадської діяльності. І
через те перед свідомим українством,
що теоретично ліквидувало давно вже
українофільське самообмеження, ле-
жить тепер инше величезне завдан-
ня—ліквидувати і його спадщину в
практичній сфері. Ліквидувати її—
значить насамперед задержати при
собі всі ті маси інтелекту, що рік-річ-
но одриваються од рідного пня, щоб
загинуть для України, злившись у
великім морі загально - російського
життя і письменства.

Завдання грандіозне і тим важче, що прихильники сопілки майже з порожніми руками, стоять перед „иностранными пришельцями“. Але українство мусить його на себе прийняти, коли не хоче зовсім уже уступитися з своїх позицій. Тактика українства „для домашняго обиходу“ вже ясно і виразно виявила свою безсилість у боротьбі і тепер перед нами не може бути іншої дороги, як тілки нових засобів пошукати. І на цю дорогу українство вже ступило. Тепер треба тільки умовитись, як іти нею і що з собою нести.

Український рух завжди був рухом у своїх основах демократичним і федералістичним, та инакшим і не міг бути, маючи на увазі народ, із трудящих класів складений—з соціального боку, і не державний—з політичного. Отже демократизм і автономизм на федеративній підставі були невідлучними рисами українства, що більш або менш виразно пробивалися в цілій його історії. Панують вони й тепер і з цього погляду українство твердий має ґрунт під ногами. Треба тільки той ґрунт прочистити од перешкод і витворити потрібний простір для роботи.

Мені вже не раз доводилось зазначати ті способи, якими, на мою думку, можна це зробити. Зв'язати українство з справжніми народними потре-

бами,—так можу я формулювати коротенько свої думки з цього приводу. „Взяти демократизм і автономизм у відповідній пропорції, гармонично їх поєднати—значить, знайти найкращу формулу для державно-громадського життя взагалі, значить розв'язати питання і з українством. Це значило б принатурити його до життя народу і міцно з'єднати долю данного політично-громадського напряму з народніми інтересами й на ґрунті найпекучіших потреб народніх“—отакий натуральний для українства шлях стояв перед мене, коли я пробував зазначити його напрям у статі „З громадського життя на Україні“ (стор. 74). Доля українства буде тоді разом і долею українського народу, а не було ще на світі здатного до життя й розвитку народу, щоб од своєї власної долі одсахнувся. А не одсахнеться він, а положить він свідомо свою долю на терези історії, то не одсахнуться од його й інтелектуальні вершки його, і ми матимемо тоді велику й численну національну інтелігенцію,—розум і мозок нації останеться при ній. Єсть бо велика сила притяжнà в народіві і вона здужає пригорнути і пригріти коло себе всіх, хто бажає стати йому до послуги й працею своєю полекшити його долю.

Так поставивши питання про до-

рогу українства, легко, мені здається, розв'язати й питавня, що йому слід брати з собою в ту дорогу. Треба брати все, чим живе душа людська, що може викликати її зацікавлення, щоб ні одного запиту не лишити без відповіді, щоб ні однієї потреби не покинути незаспокоєною. Ми не можемо стати на ґрунті якоїсь окремої просто-народньої культури,—вже хоч би через те не можемо, що нарастають потроху кадри інтелігенції з вищими і більшими запитами, і ми повинні подбати, щоб на рідному ґрунті, з рідної криниці задовольнити жаждущих. Не задовольнимо їх тут—вони підуть шукати задоволення де инде. Це не значить, певна річ, що ми вигадаємо якусь свою культуру, окрему од загально-людської,—це значить тільки, що ту загально-людську культуру з усіма її здобутками та придбаннями ми перенесемо на рідний ґрунт і одягнемо в живу форму українського народнього слова, щоб міг користуватися з їх увесь народ наш. Цим самим ми викличемо і власну творчість народню з низів і дамо їй небувалий розмах і силу; визволимо з духової неволі, з зв'язаного становища ті кипучі сили, що таяться тепер серед народу й гинуть, не маючи виходу, або простують на невідповідними стежками. „Номо сум“—пови-

нен сказати собі нарешті кожний українець і ні одної рисочки своєї людської натури не викидати по-за межі українства, а тільки тут, на рідному ґрунті, задовольняти її потреби і сюди ж, на рідний ґрунт, нести все, що здобув на чужині.

Отже—з демократизацією всієї культури та з українизацією всього життя повинно вирушити українство в свою нелегку—я знаю це—дорогу. Це єдиний спосіб справді поставити хреста над нашим минулим і ліквидувати ту тяжку спадщину, що нам од його досталась, бо дальшим поколінням нічого вже її передавати. Це єдиний шлях до того, щоб справді розв'язати,—не мехавично розрубати, а таки розв'язати,—отой фатальний вузол нашого життя, що виявляється „стравнимъ состязаніємъ“ між потребами величезного організма народнього та інтересами культурного життя. Помирити їх в одному спільному ходові до вищих і кращих форм життя на нашій Україні може тільки широке, свідоме, усіма сторонами розгорнуте українство,—то нехай же воно й візьме це на себе і знайде потрібні сили на цю величезну, на всі віки невимірушу працю...

РАДА

щоденна українська політична,
економічна і літературна
газета

(РІК ВИДАННЯ П'ЯТИЙ).

Напрямок газети не партійний
демократично-поступовий.

Особливу увагу РАДА звертає на
місцеве життя провінції.

Власні кореспонденти в столицях і
по всіх значніших містах України
В державній Думі і Державній **ВЛАСНІ**
Раді кореспонденти

Додаток на рік 1910 БЕЗПЛАТНО.

Російсько-Український Словник

В. Дубровського

і **Словарик** В. Доманицького

Коштує РАДА з приставкою і пере-
силкою в Росії на рік 6 карб. Випла-
чувати можна частками.

Адреса редакції й головної контори:
у Києві, Велика Підвальна вул. д. № 6.
біля Золотих Воріт. Телефон 1458.

Редактор М. Павловський.

Видавець Є. Чикаленко.

Пробні числа висилаються дурно.

СКЛАД ВИДАННЯ
Українській книгарні,
Київі, Безаківська, 8.

В серії „НАШІ СПРАВИ“ досі вийшли
оці брошюри:

1. Єфремов С.—Літературний намул. К. 1908.
Ц. 15 к.
2. Єфремов С.—Єврейська справа на Україні,
К. 1909. Ц. 15 к.
3. Єфремов С.—Гнучка чесність К. 1909.
Ц. 5 к.
4. Єфремов С.—Між двома душами. К. 1909.
Ц. 5 к.
5. Матушевський Ф.—Вол. Антонович. К. 1909.
Ц. 8 к.
6. Білоусенко О.—Холмська справа. К. 1909.
Ц. 5 к.
7. Приходько В.—Непевні елементи в українстві
К. 1909. Ц. 5 к.
8. Єфремов С.—З громадського життя на Україні.
С.П.Б. 1909. Ц. 20 к.
9. Єфремов С. Муза гніву та зневіря. К.
1910, Ц. 8 к.

Ціна 20 коп.

2py588kon (1000)
12
11
2018

~~2872~~